

Universitat Rovira i Virgili
Facultat de Ciències en l'Educació i
Psicologia Tarragona

ENSENYAMENT DE MESTRES EDUCACIÓ
PRIMÀRIA

TREBALL DE FI DE GRAU

**LA MANCA DE REFERENTS ARTÍSTICS
FEMENINS I LA SEVA INCLUSIÓ A LES
AULES D'EDUCACIÓ PRIMÀRIA**

Andrea Benítez Cabello
Tutor: David Melgar Bometon
Tarragona, 31 de maig del 2023

Agraïments

Al meu tutor, David Melgar, a l'Enric Márquez i a en José Luis Lázaro pels seus consells i suport.

A l'equip docent, l'alumnat i, sobretot, la tutora que han participat en aquesta investigació, per obrir-me les portes del centre i ajudar-me en el meu estudi, aquest Treball de Fi de Grau no hagués estat possible sense ells i elles.

I a la meva família i amics, per donar-me ànims i estar sempre al meu costat, gràcies a la seva paciència, motivació i ajuda sé que puc aconseguir el que em proposi.

Gràcies a tots i totes.

RESUM

Al llarg de les últimes dècades, s'ha observat una preocupant absència de dones artistes representades en els materials educatius i en els continguts curriculars. Aquesta situació té conseqüències negatives en la construcció de la identitat i en el desenvolupament de les capacitats de les alumnes, així com en la perpetuació d'estereotips de gènere.

Amb el present treball, es pretén investigar si existeix manca de paritat en l'Educació Artística a Educació Primària a través d'un estudi de cas a una escola de Tarragona, tal com indica l'objectiu principal de la investigació. El disseny d'aquest estudi de cas és mixt, i ha implicat un total de 46 participants: 36 alumnes de Cicle Superior i 10 mestres d'Educació Primària d'una escola concertada de Tarragona. S'han dut a terme dos qüestionaris, una entrevista i un llistat de control aplicat durant la realització d'una sessió a una aula de sisè. Per concloure, els resultats de l'estudi confirmen que l'alumnat no té coneixement sobre dones artistes i les seves obres, ja que no es treballa a les aules, però que quan se'ls introdueix la temàtica a través d'activitats específiques, mostren interès. Així mateix, els resultats també posen de manifest la manca de formació i recursos per part dels docents en relació amb els referents artístics femenins. Davant d'aquesta situació, es proposen diverses recomanacions per promoure la presència de dones artistes a l'educació.

En definitiva, aquest treball, manifesta la importància de trencar amb els estereotips de gènere en l'àmbit educatiu i promoure la presència de referents femenins a l'aula. La introducció de dones artistes com a referents pot contribuir a la construcció d'una societat més igualitària i a fomentar la creativitat, la diversitat i la igualtat d'oportunitats entre l'alumnat.

Paraules clau: dones artistes, referents, desigualtat, perspectiva de gènere, Educació Primària

RESUMEN

A lo largo de las últimas décadas, se ha observado una preocupante ausencia de mujeres artistas representadas en los materiales educativos y en los contenidos

curriculares. Esta situación tiene consecuencias negativas en la construcción de la identidad y en el desarrollo de las capacidades de las alumnas, así como en la perpetuación de estereotipos de género.

Con el presente trabajo, se pretende investigar si existe falta de paridad en la Educación Artística en Educación Primaria a través de un estudio de caso en una escuela de Tarragona, tal como indica el objetivo principal de la investigación. El diseño de este estudio de caso es mixto, y ha implicado un total de 46 participantes: 36 alumnos de Ciclo Superior y 10 maestros de Educación Primaria de una escuela concertada de Tarragona. Se han llevado a cabo dos cuestionarios, una entrevista y un listado de control aplicado durante la realización de una sesión a un aula de sexto. Para concluir, los resultados del estudio confirman que el alumnado no tiene conocimiento sobre mujeres artistas y sus obras, puesto que no se trabaja en las aulas, pero que cuando se los introduce la temática a través de actividades específicas, muestran interés. Así mismo, los resultados también ponen de manifiesto la carencia de formación y recursos por parte de los docentes en relación con los referentes artísticos femeninos. Ante esta situación, se proponen varias recomendaciones para promover la presencia de mujeres artistas a la educación.

En definitiva, este trabajo, manifiesta la importancia de romper con los estereotipos de género en el ámbito educativo y promover la presencia de referentes femeninos al aula. La introducción de mujeres artistas como referentes puede contribuir a la construcción de una sociedad más igualitaria y a fomentar la creatividad, la diversidad y la igualdad de oportunidades entre el alumnado.

Palabras clave: mujeres artistas, referentes, desigualdad, perspectiva de género, Educación Primaria

ABSTRACT

In recent decades, there has been a worrying lack of representation of women artists in educational materials and curricula. This situation has negative consequences for students' identity building and skills development, as well as perpetuating gender stereotypes.

The aim of this work is to research whether there is a lack of parity in Artistic Education in Primary Education through a case study at a school in Tarragona, as

indicated in the main objective of the research. The design of this case study is mixed and has involved a total of 46 participants: 36 students from Cicle Superior and 10 Masters of Primary Education from a concerted school in Tarragona. Two questionnaires, an interview and a checklist were carried out during a session in a sixth form classroom. In conclusion, the results of the study confirm that the pupils have no knowledge of female artists and their works, since they are not taught in the classroom, but when the subject is introduced through specific activities, they show interest. The results also highlight the lack of training and resources for teachers in relation to female artistic references. Faced with this situation, several recommendations are proposed to promote the presence of female artists in education.

In short, this work expresses the importance of breaking with gender stereotypes in education and promoting the presence of female references in the classroom. The introduction of female artists as references can contribute to the construction of a more egalitarian society and promote creativity, diversity and equal opportunities among students.

Key words: female artists, referrers, inequality, gender perspective, Primary Education

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ.....	8
2. MARC TEÒRIC	9
Capítol 1. La dona artista al llarg de la història.	9
Capítol 2. L'educació artística en l'actualitat.	10
2.1 El currículum d'Educació Primària a Catalunya.....	11
2.2. Representació femenina als llibres de text escolars	12
Capítol 3. Projectes entorn a dones artistes.	14
Capítol 4. Selecció d'artistes femenines presentades a la proposta d'activitat.	16
4.1. Vida i obra de Rosalia de Castro.	17
4.2. Vida i obra de Maruja Mallo	18
4.3. Vida i obra de Yayoi Kusama	19
4.4. Vida i obra de Baya Mahieddine.....	21
4.5. Vida i obra de Frida Kahlo	22
3. MARC METODOLÒGIC	24
3.1. Punt de partida i hipòtesi.....	24
3.2. Objectius	24
3.3. Disseny metodològic.....	25
3.4. Instrument de recollida de dades.....	25
3.4.1. Qüestionaris.....	26
3.4.2. Llistat de control.....	26
3.4.3. Entrevista semiestructurada.....	26
3.5. Context i mostra	26
4. ANÀLISI DE RESULTATS	27
5. CONCLUSIONS	38
6. REFERÈNCIES CONSULTADES.....	42
7. ANNEXOS	46
Annex 1. Transcripció de l'entrevista.....	46
Annex 2. Respostes de la pregunta 8 de l'enquesta per a l'equip docent.	49
Annex 3. Respostes de la pregunta 8 de l'enquesta per als i les alumnes de Cicle Superior.....	50
Annex 3. Programació de la proposta d'activitat implementada a l'aula de sisè.....	50
Annex 4. Material utilitzat a l'activitat 1: Il·lustracions pròpies.....	55
Annex 5. Material utilitzat a l'activitat 2: Memory de les artistes i les seves obres. .	56
Annex 6. Exemples d'autoretrats de tres alumnes de sisè realitzats a l'activitat final.	57

ÍNDIX DE FIGURES

Figura 1. Fotografia de Rosalía de Castro	17
Figura 2. Fotografia de Maruja Mayo	18
Figura 3. La sorpresa del trigo (1936)	19
Figura 4. Fotografia de Yayoi Kusama	20
Figura 5. Instal·lació "Dots Obsession" de Yayoi Kusama.....	20
Figura 6. Fotografia de Baya MAhieddine.....	21
Figura 7. Quadre de Baya Mahieddine.....	22
Figura 8. Fotografia de Frida Kahlo	22
Figura 9. Autorretrato de Monos	23
Figura 10. Pregunta 1: Enquesta per a mestres.....	28
Figura 11. Pregunta 1: Enquesta per a mestres.....	28
Figura 12. Pregunta 3: Enquesta per a mestres.....	29
Figura 13. Pregunta 4: Enquesta per a mestres.....	29
Figura 14. Pregunta 5: Enquesta per a mestres.....	30
Figura 15. Pregunta 6: Enquesta per a mestres.....	30
Figura 16. Pregunta 7: Enquesta per a mestres.....	31
Figura 17. Pregunta 1: Enquesta per a estudiants de CS	32
Figura 18. Pregunta 2: Enquesta per a estudiants de CS	32
Figura 19. Pregunta 3: Enquesta per a estudiants de CS	33
Figura 20. Pregunta 4: Enquesta per a estudiants de CS	33
Figura 21. Pregunta 5: Enquesta per a estudiants de CS	34
Figura 22. Pregunta 6: Enquesta per a estudiants de Cs.....	34
Figura 23. Pregunta 7: Enquesta per a estudiants de CS	35

ÍNDIX DE TAULES

Taula 1. Dades de la mostra.....	27
----------------------------------	----

1. INTRODUCCIÓ

Al llarg de la història, el món de l'art ha estat dominat en gran part per figures masculines, deixant a moltes dones artistes en l'ombra. Aquesta mancança també ha estat present en l'educació artística, on el nombre de referents femenines que rep l'alumnat és quasi inexistent (López-Navajas, 2014).

Durant tots els meus anys com a estudiant, i l'experiència viscuda als pràcticums realitzats a la carrera, he pogut observar que la manca de paritat en els llibres de text i a l'ensenyament de l'educació artística és una problemàtica latent, tot i que a poc a poc es van introduint més referents femenins. A través d'aquest Treball de Fi de Grau vull analitzar els coneixements que té l'alumnat de sisè d'una escola de Tarragona sobre dones artistes de diferents àmbits, i quina és l'opinió dels i de les mestres sobre aquesta realitat. Segons Lovering i Sierra (2014), és a l'aula on hem d'aprendre a ser crítics, ja que durant aquesta etapa és on els infants reben més informació i duen a terme connexions, i si no es fomenta el pensament crític i la igualtat d'oportunitats, interioritzaran i reproduiran els patrons establerts. Per tant, els i les mestres tenen un paper transformador a l'aula i han de ser un dels principals agents actius per aconseguir que se solucioni aquesta problemàtica.

Pel que fa a l'estructura d'aquest treball, es poden diferenciar dues parts ben definides. Per una banda, trobem el marc teòric, amb la investigació que he realitzat sobre el paper que ha tingut la dona en l'educació durant la història, l'educació artística en l'actualitat i al currículum actual, la representació de dones artistes als llibres de text, propostes envers aquest tema i, finalment, la investigació sobre les diferents dones artistes que es presenten posteriorment en la proposta d'intervenció a una aula de sisè. Per una altra banda, es pot trobar el marc metodològic, on es poden observar les hipòtesis prèvies a la investigació i els objectius marcats. També, com s'ha dut a terme el treball de camp, els resultats i la seva anàlisi, posant fi a la investigació amb les conclusions on s'assenyala si s'han complert els objectius inicials.

Per tant, amb aquest Treball de Fi de Grau s'espera que es prengui consciència de la importància d'aportar referents artístics femenins a les aules d'Educació Primària. I finalment, valorar el treball i la dedicació de tantes dones poetes, pintores o escultores oblidades al llarg de la història per tal de fomentar una educació més equitativa.

2. MARC TEÒRIC

Capítol 1. La dona artista al llarg de la història.

El protagonisme de la dona a l'art és una característica evident d'aquesta disciplina. Reculls de poemes dedicats a figures femenines o museus replets d'obres famoses protagonitzades per dones, com la Mona Lisa o El Naixement de Venus. La dona ha estat musa, però ha estat artista? Actualment, hi ha documentada l'existència de dones artistes des d'una època primerenca, però, així i tot, moltes d'elles no han quedat registrades o les seves obres estan signades per homes. Pintores o filòsofes que els seus noms han quedat en l'oblit (Esclapés, 2012).

Nochlin (1971) planteja la pregunta "Why have there been no great women artists?" i assenyala com a principal culpable al sistema educatiu. Aquesta qüestió ha estat l'origen de crítiques feministes que han volgut donar resposta a aquesta problemàtica investigant el paper històric de la dona en l'art. Al llarg de la història hi ha hagut nombrosos casos d'atribucions d'obres realitzades per dones a artistes masculins, tal com examina Chadwick (2012) recentment. Aquest fet va ser comú des del Renaixement fins al segle XIX, on artistes masculins signaven quadres, escultures o literatura produïdes per dones, de manera que avui dia, continuen sense saber-se els noms de les autores originals. Un exemple mencionat per l'autor és el cas de Judith Leyster, a la qual se li han atribuït quadres que es troben al Museu del Louvre, i s'havien atribuït erròniament a Franz Hals. Chadwick (2012) comenta que la visió dels homes sobre les dones era la següent: "La dona de geni no existeix. Quan existeix, és un home"; reduint així a les dones a un estatus artístic inferior. Aquesta visió androcèntrica de l'art, ha esborrat de la història a dones artistes que podrien haver destacat i servit com a referents per a molts nens i nenes.

Gran part de les artistes femenines dels segles XVI i XVII provenien de famílies del gremi. Un dels casos més coneguts és el d'Artemisia Gentilleschi, pintora barroca formada pel seu pare i autora de "Judith i Holofernes"; es destaca un punt de vista feminista en les seves obres. A partir del segle XIX, amb la fundació d'acadèmies d'art, es va fer notable la discriminació cap a les artistes, ja que aquestes institucions acceptaven a algunes dones, però no tenien els mateixos privilegis que els seus companys. Durant aquest segle algunes dones artistes es van endinsar en gèneres pictòrics considerats fins al moment com a masculins, com és el cas de la francesa Rosa Benheur, autora de "The Horse Fair", que per poder inspirar-se per a les seves obres sense ser assetjada per homes

va decidir vestir-se com un home per a passar desapercebuda (Mayayo, 2003). Entre els segles XIX i XX, amb els moviments feministes, es comença a donar més reconeixement a les dones artistes i sorgeixen noms com Frida Kahlo o Rosalia de Castro que, a banda de ser de les figures més representatives dels seus àmbits (pintura i poesia), van reivindicar el paper de la dona a la societat.

A poc a poc es van anar oferint a les dones les mateixes oportunitats que als homes en l'àmbit artístic, però tot i que s'ha avançat molt a les últimes dècades encara queda molt per aconseguir.

Capítol 2. L'educació artística en l'actualitat.

L'educació artística és un mètode d'ensenyament que desenvolupa capacitats, actituds, hàbits, comportaments i potenciant habilitats. A més, és un medi d'interacció, comunicació i expressió de sentiments i emocions que permet una formació integral per a tots els individus (Fundación Aquae, s.d.).

L'Organització Mundial de la Salut [OMS] (2019), publica un informe tractant els beneficis de l'art en la salut i el benestar, i com aquest pot beneficiar en el desenvolupament i les actituds dels infants. Van distingir entre beneficis psicològics, ja que augmenten l'autoestima i la regulació emocional; fisiològics per la disminució d'estrès; socials per la reducció de l'aïllament; o actitudinals, pel fet que es desenvolupen les habilitats dels infants, l'esperit crític i la personalitat creativa. L'educació artística aporta a l'alumnat valors necessaris en societat, com ara la igualtat de gènere, valorar la diversitat i la interculturalitat.

L'educador britànic Ken Robinson (Canal TED, 2006, 3m20s) explica que la creativitat és tan important en l'educació com l'alfabetització i que s'ha de tractar amb la mateixa importància. Per tant, els i les docents han de deixar que els infants experimentin, que siguin creadors i que se sentin capaços i capaces d'inventar utilitzant el pensament crític.

Aquest aspecte s'ha vist reflectit en el nou Currículum 175/2022 (Departament d'Educació, 2022), on es reflecteix l'art com una eina de canvi social que afavoreix aspectes bàsics de l'alumnat com l'atenció o la memòria, tots des de la necessitat d'educar a l'alumnat en perspectiva de gènere.

2.1 El currículum d'Educació Primària a Catalunya

Segons Solís (2006) el currículum té la facultat d'incentivar canvis, no obstant això, a la mateixa vegada poden reproduir estereotips i pràctiques sexistes, per tant, cal tenir present la importància del seu contingut i com pot afectar en l'alumnat. Al currículum 175/2022 d'Educació Primària a Catalunya es dona importància a la perspectiva de gènere en l'aplicació de les diverses matèries a l'aula, a diferència del currículum 119/2015, on no s'especifica.

El decret actual (Decret 175/2022, 2022), vigent des del 27 de setembre de 2022, exposa sis vectors en l'educació bàsica: aprenentatges competencials, perspectiva de gènere, universalitat del currículum, qualitat de l'educació de les llengües, ciutadania democràtica i consciència global i benestar emocional. Aquest treball de recerca se centra en el vector sobre la perspectiva de gènere: “La incorporació de la coeducació, en tant que principi rector del sistema educatiu i criteri orientador de l'organització pedagògica dels centres, a tots els nivells i modalitats, és cabdal per afavorir el desenvolupament de les persones al marge dels estereotips i rols en funció del sexe, l'orientació sexual, la identitat o l'expressió de gènere” (Departament d'Educació, 2022). Aquesta incorporació busca formar a persones crítiques, donant resposta a la declaració de drets humans referents a la dona, i tractant l'Objectiu de Desenvolupament Sostenible (ODS) número 5 que treballa la coeducació a l'aula (Naciones Unidas, 2020). Aquest nou currículum incorpora la perspectiva de gènere de forma transversal a totes les àrees i matèries, però destaca que és responsabilitat de tots els docents que es treballi a les aules.

Segons el decret 175/2022 (Departament d'Educació, 2022) els alumnes han d'adquirir unes competències específiques corresponents, però sense cap dubte, la que té una relació més directa amb aquesta investigació, és la competència número 1 de l'àrea d'Educació Artística, que manifesta el següent: “Descobrir propostes artístiques de diferents cultures, èpoques i estils, mitjançant la percepció i la vivència, per desenvolupar la curiositat, el respecte i el gaudi.”. Un dels criteris d'avaluació relacionats amb aquesta competència, comú a tots els cicles de primària, és “Descobrir obres de manifestacions culturals i artístiques de diferents gèneres i estils, èpoques i cultures amb visió de perspectiva de gènere, evidenciant interès, curiositat i gaudi cap a aquestes, a través de la percepció i la vivència” (p.83). Per tant, es dona importància a la perspectiva de gènere a l'hora d'aplicar aquesta competència a l'aula. A banda, el currículum destaca que en

l'anàlisi de les diferents propostes artístiques que s'ensenyaran als diferents nivells de l'Educació Primària, s'hi incorporarà la perspectiva de gènere a través de les quals es reconeixeran les produccions creades per dones. (Departament d'Educació, 2022).

A l'àrea d'Educació Artística es destaca que "Tots aquests aspectes es tractaran a partir d'una mirada que incorpori la contribució de les dones a l'evolució dels àmbits i de les àrees artístiques des d'una perspectiva de gènere" (p.81) En canvi, a l'àrea de Llengües i Literatura només s'especifica que s'ha d'equilibrar la presència d'autors i autores en l'educació literària de l'alumnat (p.12) (Departament d'Educació, 2022). Aquests punts remarquen la importància de la matèria treballada en aquest Treball de Fi de Grau, posant sobre la taula la necessitat de reconèixer les obres d'artistes i autores femenines i que es treballi la seva aportació històrica a les aules.

Així i tot, la perspectiva de gènere es troba inclosa en totes les àrees del currículum, fet que emfatitza la necessitat de treballar igualtat entre homes i dones a l'escola per tal d'oferir referents femenins de diversos àmbits als infants.

2.2. Representació femenina als llibres de text escolars

L'educació artística en primària exerceix un paper crucial en el desenvolupament integral dels estudiants, permetent-los explorar la seva creativitat, expressar-se i apreciar diverses formes d'art. No obstant això, és important reconèixer que existeixen desafiaments en la representació equitativa d'artistes i cultures diverses en els materials educatius utilitzats a l'aula.

Gràcies a docents i investigadores com López-Navajas (2014), el nombre de publicacions científiques que tracten la falta de representació femenina en els materials educatius ha anat en augment en els últims anys. La mateixa falta de protagonisme la trobem als museus, on el percentatge d'obres realitzades per dones o les exposicions dedicades a les seves obres és molt baix, com ocorre en el Museu Nacional Centre d'Arte Reina Sofia, on només un 12,7% d'obres exposades pertany a dones artistes. O al Museu del Prado on no es va dedicar cap exposició a una artista femenina fins al 2016 (Ballesteros, 2016). Per tant, en grans recursos en l'àmbit educatiu com són els llibres de text o els museus sobretot en l'educació artística, la falta de representació femenina és

present. Llavors com pretenem com a docents que les nostres alumnes vegin que tenen la mateixa igualtat d'oportunitats que els seus companys, si no els brindem models a seguir?

Com esmenten Clark i Folgo (2006), la majoria dels llibres d'història de l'art han tendit a retratar principalment a artistes masculins, relegant a les dones i a les cultures diverses a un segon pla fins al segle XX. Aquesta absència de representació adequada en els llibres de text d'història de l'art ha portat a una desvaloració i subrepresentació de les contribucions artístiques de les dones en l'educació artística. Segons Sánchez (2019) és de vital importància la representació femenina en els llibres de text, ja que si no aportem referents als més joves, continuem educant en la desigualtat i exclouent a part de la població. Com comenten Marolla *et al.* (2021), la construcció del currículum escolar s'ha dut a terme històricament des d'una perspectiva tradicional donant protagonisme a l'home blanc i les seves creacions. Aquesta absència sistemàtica de les dones en els llibres de text escolar té una gran importància en el valor simbòlic de ser dona. Segons Alberdi i Alberdi (1984) aquesta falta de representació femenina, ja no només en l'àmbit artístic sinó també a la resta d'àrees, repercuteix negativament en l'autoacceptació i autoconcepció de les nenes, fet que fa més difícil la seva projecció social i professional.

López-Navajas (2014) cita que només un 10% dels referents que apareixen en els llibres de text escolars són dones. Aquest fet és degut a visió androcèntrica per la qual s'ha regit la cultura i l'educació al llarg de la història. La investigadora comenta que l'àmbit d'intervenció ha de ser l'aula al llarg de l'educació primària i secundària. Per a intentar donar solució a aquesta problemàtica, a través del projecte *Women's legacy* impulsat per Erasmus +, on participa López-Navajas (2014), s'estan creant materials didàctics en format digital gratuïts per a poder treballar amb l'alumnat.

Actualment, gràcies a l'actualització del currículum escolar i les propostes per a incloure a més dones artistes, i de diferents àmbits, a l'aula, els nens i nenes podran adquirir noves referents femenines. D'aquesta manera, a poc a poc s'anirà posant fi a la desigualtat i l'oblit cap a dones destacables i les seves obres que s'ha dut a terme tant a l'àmbit cultural com l'educatiu durant tants anys.

Capítol 3. Projectes entorn a dones artistes.

Nochlin (1971) exposa que la culpa d'aquesta falta de coneixement globalitzat sobre dones artistes i les seves obres prové de les institucions i el sistema educatiu. He realitzat una recerca sobre projectes escolars a escala nacional que tractin a la dona en l'àmbit artístic, incloent-hi el literari. Gran part dels projectes sobre els quals hi ha informació són realitzats en Educació Infantil i en instituts, però vull destacar tres projectes aplicats en Educació Primària en diferents centres del país:

- **Amb veu de dona:**

L'Escola d'Arts Visuals del Prat a través de la seva secció d'acció cultural "IntersECCions" va dur a terme durant el curs 2018-2019 una proposta en col·laboració amb el col·legi Ramon Llull, del Prat de Llobregat. El Projecte anomenat "Amb veu de dona" va consistir en el fet que cada cicle des d'infantil fins a primària triés una dona artista sobre la qual treballarien el segon i el tercer trimestre. Finalment, es va acabar el projecte amb la Setmana Cultural, on l'alumnat va poder reflexionar sobre els aprenentatges aconseguits i també, es van dur a terme diversos tallers o fins i tot es van convidar a artistes com Joana Bel o Sonia Ferragut.¹

- **ReecontrARTE:**

Segons s'explica en el perfil oficial de la Delegació del Govern de La Junta d'Andalusia a Jaén, La Xarxa de Biblioteques Escolars de la província visibilitzarà amb la campanya "ReecontrARTE" les contribucions de dones artistes en diferents centres escolars.

Yolanda Caballero, Delegada Territorial d'Educació, explica que aquesta activitat fomenta la igualtat mitjançant el coneixement en l'alumnat d'importants pintores que han estat silenciades al llarg de la història. Un exemple de centre on s'està aplicant el projecte és el col·legi José Plata, on alumnes d'infantil i primària han

¹ Escola d'Arts Visuals del Prat. (s.d.). *Amb veu de dona. Escola Ramon Llull- Interseccions*. <http://amicsartprat.org> > eap

triat a una artista, en aquest cas Viró Cabellut, per a treballar la seva vida, la seva obra i la labor social que realitza. Per tant, a part de poder treballar artistes d'altres segles, també treballen artistes contemporànies.²

- ***La letras tienen nombre de mujer:***

Aquest projecte ha estat realitzat en el col·legi Pablo Picasso, situat a Cadis, amb motiu de la XXI edició de la Fira del Llibre Infantil celebrada del centre. Tal com s'esmenta en el seu web, les Fires anteriors havien estat dedicades majoritàriament a autors masculins, per la qual cosa en aquesta edició celebrada l'any 2021, van decidir donar visibilitat a escriptors. Destaco que tota la comunitat educativa ha estat implicada en el projecte.

L'alumnat, per classes, havia de triar a una escriptora, buscar informació sobre ella, fer exposicions sobre la seva vida i obra al pati perquè tots els cursos puguin visitar-les i, fer una representació de cadascuna d'elles.³

Segons Ferreiro *et al.* (2018), els museus són un instrument molt útil per al treball procedimental, i permeten a l'alumnat resoldre un enigma, un problema plantejat en classe, trobar referents, fomentar el seu judici crític i aprendre a comparar elements. Per tant, són un recurs molt útil a l'hora de treballar la problemàtica plantejada en aquest Treball de Fi de Grau.

Hi ha museus, com per exemple el Museu del Prado, que realitzen itineraris o exposicions que giren entorn de dones artistes, les seves obres o la història de protagonistes de quadres que es troben en el museu, com és el cas de "El Prado en femenino" o "Protagonistas femeninas en la formación de las colecciones del Prado". Aquests actes són recursos molt útils a l'hora de treballar la dona artista a l'aula, ja que visitant un museu l'alumnat pot observar la diferència que hi ha entre la representació d'obres d'artistes masculins i les d'artistes femenines, sent molt òbvia la desigualtat entre

² Delegación del Gobierno de la Junta de Andalucía en Jaén. (30 d'octubre de 2018). *La Red de Bibliotecas Escolares de la provincia visibilizará con la campaña "ReencontrArte" la contribución de mujeres artistas.* Facebook. https://m.facebook.com/JaenJunta/photos/a.335690926894491/534782663651982/?type=3&wtsid=rdr_0EDKR4fRXujlYpEhu

³ CEIP Pablo Picasso La Línea. (21 d'abril de 2021). *XXI Feria del Libro. Las letras tienen nombre de mujer.* <http://ceippablopicassolalinea.blogspot.com/2021/04/xxi-feria-del-libro.html>

els dos. Es destaquen dos projectes aplicats en diferents museus del país per a visibilitzar a la dona artista:

- **Museu d'Art Modern de Tarragona (MAMT)**

El MAMT és un espai cultural que ha dut a terme iniciatives com les Jornades de Pedagogia de l'Art i Museus, on es fan conferències. La XIII edició, celebrada el 2016, va girar entorn de la pedagogia des de la perspectiva de gènere. A banda, també ha donat lloc a altres projectes com Plural femení, per visibilitzar a dones artistes de la comarca (Diputació de Tarragona, 2016).

- ***Didáctica 2.0 Museos en Femenino***

Aquest projecte és el resultat del treball fet per l'equip de l'Institut de Recerques Feministes de la Universitat Complutense de Madrid, l'Associació e-Dones, el Ministeri d'Educació, Cultura i Esport del Govern d'Espanya i els equips dels Museus participants en el projecte. Aquests museus són: Museu del Prado, Museu Nacional Centre d'Art Reina Sofia, Museu Nacional de Ceràmica González Martí, Museu del Vestit i el Museu Arqueològic Nacional.

S'han desenvolupat diversos itineraris centrats en les obres de dones com per exemple “Las mujeres y el poder” o “El trabajo de las mujeres” en el Museu del Prado. En el Museu Nacional Centre d'Art Reina Sofia, l'itinerari Feminisme, pretén que el públic identifiqui la dominació d'obres masculines sobre les femenines des d'una visió crítica. A més convida els visitants a reconèixer el treball de les dones oblidades al llarg de la història. (Museos en femenino, s.d.).

Capítol 4. Selecció d'artistes femenines presentades a la proposta d'activitat.

Per a realitzar la part pràctica d'aquest TFG, s'ha fet una selecció de diferents artistes femenines de diferents àmbits que protagonitzessin l'activitat presentada a l'aula de sisè de primària. Aquesta selecció es compon de pintores i escriptores.

S'han escollit dones de diferents nacionalitats perquè l'alumnat cada vegada és més variat i és necessari proporcionar referents amb les quals es puguin sentir identificats i identificades. És important esmentar que no sols han estat triades pel seu valor com a

artistes i la importància de les seves obres, sinó per les seves aportacions en temes transversals en la societat, com la igualtat, el respecte a la diversitat i la pau.

4.1. Vida i obra de Rosalia de Castro.

Segons Sadurní (2023), Rosalia de Castro és considerada una de les poetes més rellevants del segle XIX. Nascuda a Galícia l'any 1837 i morta el 1885, va escriure quantitat de poemes i llibres, sempre secundada pel seu marit, que també va influir en el seu reconeixement.

Figura 1

Fotografia de Rosalia de Castro

Nota. Rosalía de Castro [Fotografia], per Sadurní, J.M., 2023, Historia National Geographic (https://historia.nationalgeographic.com.es/a/rosalia-de-castro-pionera-de-la-literatura-gallega-y-de-la-poesia-espanola_15491)

Va escriure "*Cantares Galegos*", obra més rellevant de l'autora i que va ser una peça clau en el ressorgiment de la literatura gallega del segle XIX. Va ser la primera gran obra escrita en gallec, que en el moment era una llengua que s'associava a la classe baixa i la ignorància. L'obra que marcaria un gir literari va ser "*Follas Novas*", escrita a les 1880, sent una projecció social i solidària cap a les dones. Coneguda per defensar la igualtat de gènere, les seves crítiques publicades al diari L'Imparcial a algunes tradicions gallegues i al masclisme de l'època no van agradar gaire. La veritable valoració de l'obra de Rosalia de Castro no arribaria fins a l'aparició dels modernistes i la Generació del 98. Reconeixent a l'autora com una creadora d'esperit lliure, no només va ser valorada per la seva obra, sinó per la seva manera d'enfrontar-se a la vida i a les desigualtats.⁴

⁴ Sadurní, J.M. (13 de març de 2023). Rosalía de Castro, pionera de la literatura gallega y de la poesía española. Historia National Geographic. https://historia.nationalgeographic.com.es/a/rosalia-de-castro-pionera-de-la-literatura-gallega-y-de-la-poesia-espanola_15491

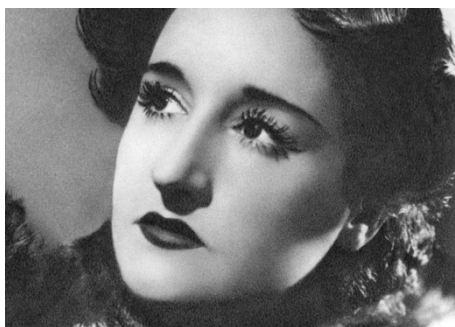
És una gran referent en l'àmbit de la poesia i la narrativa. L'artista és un gran exemple per a l'alumnat, ja que a banda de defensar la igualtat entre homes i dones i ser públicament coneguda per això, també va escriure amb orgull en la seva llengua, el gallec, per molt que fos considerada llengua d'ignorants. Per tant, els nens i nenes poden aprendre no sols de les seves obres, sinó també de la seva manera de defensar els seus ideals.

4.2. Vida i obra de Maruja Mallo

Palomar (2023) comenta que Maruja Mallo, també és coneguda com la pintora desconeguda de la generació del 27. Nascuda en el 1902 a Viveiro, Galícia, va ser educada en igualtat al costat de la resta dels seus germans i germanes gràcies a visió dels seus pares avançada a la seva època.

Figura 2

Fotografia de Maruja Mallo

Nota. Adpatat de Maruja Mallo. [Fotografia], per Palomar, A., 2023, Historia National Geographic, (https://historia.nationalgeographic.com.es/a/maruja-mallo-la-gran-pintora-surrealista-de-la-generacion-del-27_18933)

En la seva adolescència es va traslladar a Astúries, on va començar la seva carrera com a pintora a l'Escola d'Arts i Oficis d'Avilés. Va ser la primera dona a aprovar els exàmens per a Belles arts i a ser admesa en la Reial Acadèmia de Belles arts de Sant Ferran. Allí va conèixer a Salvador Dalí, que la va introduir en el surrealisme i en la Generació del 27. Segons Palomar (2023), va ser reconeguda com a artista després d'una exposició dedicada a la seva obra i va formar part de la Confraria de la Perdiu, el grup d'intel·lectuals format per Lorca, Dalí, Buñuel i l'artista. Va ser docent i va fundar la primera escola de Vallecas. La pintora va donar nom a les *Sinsombrero*, el grup de dones artistes i intel·lectuals d'aquesta generació. Totes elles reflectien en les seves obres idees modernes i actituds trencadores i obertes. Es va relacionar amb grans artistes com Miró,

Picasso o Magritte, submergint-se en el moviment surrealista i reflectint-lo en la seva obra.

L'artista, defensora de la República, va participar com a professora en les Missions Pedagògiques i en diversos instituts de Madrid. Durant la Guerra Civil va estar vint-i-cinc anys d'exili a Llatinoamèrica, i al seu retorn a Espanya havia perdut tot el reconeixement que havia aconseguit a causa del masclisme de l'època i els ideals predominants. L'autora es va dedicar a recuperar i reconstruir la seva obra i, finalment en el 1982 li van atorgar la Medalla d'Or de Belles arts i el Premi d'Arts Plàstiques de Madrid, assolint així el reconeixement que tant desitjava. Va morir a Madrid l'any 1995 havent-se convertit en la pintora espanyola més important del segle XX, estant a l'altura d'altres grans artistes com Frida Kahlo.

Durant la seva trajectòria com a artista va utilitzar diferents tècniques i estils, passant per quatre èpoques: una de colors intensos amb imatges plenes de vida, una segona amb imatges menys vives i tonalitats fosques, una tercera amb la naturalesa i l'última relacionada amb el futur, representant elements com a planetes o naus espacials.

Figura 3

La sorpresa del trigo (1936)

Nota. Adaptat de La sorpresa del trigo [Quadre], per Denisse Montàre, 2021, Historia Arte, (<https://historia-arte.com/obras/sorpresa-del-trigo>)

És protagonista de l'activitat, ja que tot i ser una gran artista espanyola, no se li dona el mateix reconeixement que als seus contemporanis. És un exemple perfecte per mostrar que fins i tot les dones reconegudes no són estudiades, o se'ls dona menys importància a les seves obres en comparació a la dels seus companys artistes.

4.3. Vida i obra de Yayoi Kusama

Yayoi Kusama és una artista japonesa coneguda per les seves avantguardistes instal·lacions, escultures i pintures. Nascuda en 1929 en Matsumoto (el Japó), Kusama va

créixer en el si d'una família tradicional i va començar a crear art a una edat primerenca. Després d'estudiar pintura a Kyoto, es va traslladar a Nova York en 1957, on ràpidament es va convertir en una figura destacada de l'escena artística d'avantguarda.⁵

Figura 4

Fotografia de Yayoi Kusama

Nota. Adaptat de Yayoi Kusama [Fotografia], per Vogue España, 2021, (<https://www.vogue.es/moda/articulos/yayoi-kusama-x-louis-vuitton-colaboracion-navidades>)

L'obra de Kusama es caracteritza per l'ús de colors brillants, dissenys cridaners i formes repetitives. És coneguda per les seves "habitacions infinites", instal·lacions envolupants que utilitzen miralls i llums per a crear una sensació d'espai infinit. El seu acostuma a tractar temes com la malaltia mental, la identitat i la condició humana. Kusama (2021) explica que ella mateixa a causa de la seva fixació, quan tapava un quadre, a vegades continuava pintant en les taules o fins i tot al seu cos.⁶

Figura 5

Instal·lació "Dots Obsession" de Yayoi Kusama

Nota. Adaptada de "Dots Obsession" [Fotografia]. per Mark Sherwood, 2011, Queensland Art Gallery, (<https://play.qagoma.qld.gov.au/looknowseeforever/works/dots>)

⁵ Tate. (s.d.). *Yayoi Kusama*. <https://www.tate.org.uk/art/artists/yayoi-kusama-8094>

⁶ Museo Reina Sofía. (s.d.). *Yayoi Kusama*. <https://www.museoreinasofia.es/exposiciones/yayoi-kusama>

Kusama ha estat seleccionada, ja que la seva obra pot utilitzar-se amb els alumnes de diverses maneres. El seu ús de patrons i repeticions pot emprar-se per a ensenyar conceptes matemàtics i geomètrics, mentre que la seva exploració de la salut mental i la identitat pot emprar-se en lliçons d'aprenentatge socioemocional. A més, la seva obra pot fer-se per a ensenyar història de l'art i introduir als alumnes en el moviment artístic d'avantguarda dels anys seixanta i setanta. En general, l'art de Kusama ofereix una gamma rica i diversa de temes que poden aplicar-se de forma transversal per a implicar a l'alumnat.

4.4. Vida i obra de Baya Mahieddine

Baya Mahieddine va ser una artista algeriana que va viure entre 1931 i 1998. Va quedar òrfena molt jove i va ser criada per la seva àvia, que era herbolària i remeiera. Baya va començar a dibuixar i pintar de nena i va ser descoberta per l'artista i crític francès André Breton, que va introduir la seva obra en el moviment surrealista.

Figura 6

Fotografia de Baya Mahieddine

Nota. Adpatat de Baya Mahieddine [Fotografia], Escuela de Atenas, 2020, (<https://www.escueladeatenas.com/2020/01/bayamahieddine-la-artistamusulmana.html>)

L'art de Baya es caracteritza pels seus colors brillants, formes orgàniques i un caràcter capritxós i oníric. Sovint pintava flora i fauna, així com dones en diferents etapes de la vida. La seva obra s'ha exposat a tot el món i és cèlebre pel seu estil únic i per la manera en què desafia els rols tradicionals de gènere i la dinàmica de poder. L'artista va servir d'inspiració per a Picasso i Matisse, segons Sotheby's (s.d.), Picasso va nodrir l'estètica de la pintora, sobretot de l'ús del color i la línia, i la vitalitat cultural de Baya va ser un element vital creatiu per al pintor.⁷

⁷ Escuela de ateneas. (8 de juny de 2020). *BAYA MAHIEDDINE. La primera artista plàstica (exitosa en occidente) del mundo islámico.* <https://www.escueladeatenas.com/2020/01/baya-mahieddine-la-artista-musulmana.html>

Figura 7*Quadre de Baya Mahieddine*

Nota. Adpatat de Quadre de Baya Mahieddine [Fotografia], Escuela de Atenas, 2020, (<https://www.escueladeatenas.com/2020/01/bayamahieddine-la-artistamusulmana.html>)

Baya és una de les protagonistes de l'activitat perquè la seva vida i el seu art poden utilitzar-se a primària de diverses maneres. Les seves acolorides i imaginatives obres poden servir d'inspiració perquè els i les alumnes explorin la seva pròpia creativitat i imaginació. A més, la seva història de superació d'obstacles i èxit a través de l'art pot servir de gran exemple de perseverança i dedicació per a molts nens i nenes. Els infants també poden aprendre sobre la cultura algeriana i el paper de la dona en les societats nord-africanes a través de les obres de l'artista, que sovint representen a dones en posicions de força i influència. En general, la vida i l'art de Baya ofereixen una rica oportunitat d'aprenentatge interdisciplinari que pot atreure i inspirar als alumnes de primària.

4.5. Vida i obra de Frida Kahlo

Frida Kahlo va ser una artista mexicana que va viure de 1907 a 1954. És coneguda pels seus autoretrats potents i emocionals, així com per l'ús de colors brillants i simbolisme en les seves pintures. Kahlo va tenir una vida difícil, ja que va estar involucrada en un greu accident d'autobús quan era jove que la va deixar amb dolor físic i problemes de salut durant tota la vida. No obstant això, va utilitzar el seu art com a manera d'expressar-se i fer front al seu dolor.

Figura 8*Fotografia de Frida Kahlo*

Nota. Adaptat de Frida Kahlo [Fotografia], per Fernández, T., & Tamaro, E., 2004, Biografias y Vidas, (<https://www.biografiasyvidas.com/biografia/k/kahlo.htm>)

Al llarg de la seva vida, Kahlo va pintar més de 200 quadres, molts d'ells autoretrats. La seva obra és coneguda pels seus colors vius, la seva minuciositat i el seu fort impacte emocional. Sovint representava en els seus quadres el seu dolor físic i la seva agitació emocional, utilitzant elements surrealistes i simbolisme per a explorar temes d'identitat, gènere i cultura mexicana.

L'obra de Kahlo va passar desapercebuda durant la seva vida, però va començar a guanyar reconeixement en la dècada de 1970 i ara és considerada una de les artistes més importants del segle XX. Els seus quadres s'exposen en museus de tot el món i continua sent un poderós símbol de la força i la resistència femenines. Kahlo va morir el 13 de juliol de 1954, amb 47 anys.⁸

Figura 9

Autorretrato de Monos

Nota. Adaptat de Quadre "Autorretrato con monos" de Frida Kahlo [Fotografia], per Corbí, 2020, Historia Arte (<https://historia-arte.com/obras/autorretrato-con-monos>)

Finalment, Frida Kahlo ha estat escollida com a protagonista, pel fet que la seva vida i obra es pot treballar de manera transversal a l'aula. La seva obra es pot utilitzar per discutir la importància de l'autoexpressió i el poder de l'art per explicar històries. Els estudiants poden aprendre sobre la vida de l'artista i els reptes físics i emocionals als quals s'enfrontava, i poden explorar el simbolisme i els colors audaços de les seves pintures. I també, el treball de Kahlo es pot emprar per discutir la importància de celebrar la diversitat i abraçar les diferències culturals.

⁸ Fernández, T., & Tamaro, E. (2004). *Biografía de Frida Kahlo*. Biografías y Vidas. <https://www.biografiasyvidas.com/biografia/k/kahlo.htm>

3. MARC METODOLÒGIC

Segons Booth *et al.* (2001) investigar és recollir informació que es necessita per a respondre un interrogant de manera que es contribueixi a trobar una solució. Aquesta idea reflecteix la intenció d'aquest estudi, que cerca a través de la recollida de dades, confirmar la hipòtesi plantejada i trobar una solució a la problemàtica tractada.

3.1. Punt de partida i hipòtesi

La investigació d'aquest estudi sorgeix a conseqüència de la meua pròpia experiència com a estudiant, i el que he pogut observar als Pràcticums I i II. Aquests fets van fer-me reflexionar sobre la desigualtat que hi ha a l'hora d'ensenyar homes i dones artistes a l'escola, i la necessitat de proporcionar referents artístics femenins a tots els infants, però sobretot a les nenes.

La hipòtesi plantejada és que **l'alumnat de Cicle Superior no coneix a dones artistes i les seves obres**, plasmant així que no es treballa de forma suficient la paritat en l'àmbit artístic durant l'etapa educativa. Per tant, amb aquesta investigació es podrà corroborar aquest fet amb mostres realitzades a l'estudi de cas realitzat a una classe de sisè d'una escola de Tarragona.

3.2. Objectius

L'objectiu general d'aquest Treball de Fi de Grau és **investigar si existeix manca de paritat en l'educació artística a Educació Primària a través d'un estudi de cas a una escola de Tarragona**. A banda, es plantegen els següents objectius específics:

1. Valorar la importància que donen els docents i l'alumnat de Cicle Superior a l'aprenentatge de referents artístics femenins a l'Educació Primària.
2. Determinar les possibles causes que provoquen aquesta manca de paritat en l'ensenyament de referents artístics femenins a Cicle Superior.
3. Implementar una proposta d'activitat per treballar la paritat a l'aula de sisè.

3.3. Disseny metodològic

En aquest Treball de Fi de Grau es durà a terme una metodologia d'investigació mixta, ja que s'utilitza tant la qualitativa com la quantitativa a l'hora de recollir dades. Segons Chaves (2018), els mètodes d'investigació mixta enriqueixen la investigació des de la triangulació amb una major amplitud, profunditat, diversitat, riquesa interpretativa i sentit de comprensió. Per tant, tenint en compte les característiques dels mètodes quantitativ i qualitativ, s'aconseguirà una major eficàcia en l'estudi.

Per tal de realitzar un estudi a un grup particular d'alumnes, és més adequat fer servir instruments qualitativs, ja que tracten de comprendre una situació a través de la participació d'un col·lectiu i de l'avaluació de la recerca. A través de l'activitat preparada, es podrà comprovar i avaluar, gràcies a un llistat de control, els coneixements previs sobre referents artístics femenins de l'alumnat, els adquirits després d'aquesta i les conclusions extretes pels nens i nenes. A més a més, es durà a terme una entrevista semiestructurada a una mestra, per tal de conèixer el seu punt de vista i la seva reflexió a l'hora de plantejar-li la problemàtica. Amb el llistat de control i l'activitat plantejada a l'aula es pretén donar resposta a l'objectiu específic "Implementar una proposta d'activitat per treballar la paritat a l'aula de sisè". I, amb l'entrevista, l'objectiu específic que es tracta és " Determinar les possibles causes que provoquen aquesta manca de paritat en l'ensenyament de referents artístics femenins a CS ".

També serà un estudi quantitativ perquè a partir dos qüestionaris s'analitzarà, d'una banda, l'opinió dels mestres de primària d'aquesta escola sobre la manca de referents artístics femenins a l'aula. I, d'altra banda, que coneixements té l'alumnat de cicle superior del centre. D'aquesta manera es podran observar tant les reflexions que realitzen els docents, com les dels infants. L'objectiu de tots dos és "Valorar la importància que donen els docents i l'alumnat de Cicle Superior a l'aprenentatge de referents artístics femenins a l'Educació Primària".

3.4. Instrument de recollida de dades

Tots els instruments utilitzats per a la recollida de dades d'aquesta investigació han estat validats per un expert en igualtat de gènere, promotor per la Igualtat de Gènere al Consell Comarcal del Baix Camp. I també, per dos experts en investigació educativa: un

docent llicenciat en història i amb un doctorat i, un llicenciat amb 15 anys d'experiència en l'àmbit educatiu.

3.4.1. Qüestionaris

Amb aquesta tècnica quantitativa de recollida d'informació, els enquestats responen un seguit de preguntes sense la inspecció de la persona investigadora. He utilitzat aquest mètode per realitzar un qüestionari als mestres d'educació primària d'un col·legi concertat de Tarragona. Aquest consta de 6 preguntes tancades i dues obertes, totes elles de resposta obligatòria, i se'ls ha presentat a través del seu respectiu enllaç de l'aplicació *Google Forms*. A banda, s'ha dut a terme un altre qüestionari a alumnes de cicle superior de la mateixa escola. Aquest consta de 5 preguntes obligatòries, dues d'elles de resposta oberta i, 3 preguntes de resposta oberta no obligatòries. Es pot consultar el recull de preguntes i els enllaços a tots dos formularis a l'Annex d'aquest treball.

3.4.2. Llistat de control

El llistat de control utilitzat a l'activitat que es presenta a l'aula pretén avaluar els diferents criteris que s'han d'aconseguir complir per resoldre amb eficàcia l'activitat. Els diferents indicadors del llistat em permetran fer una observació individual dels i de les alumnes de sisè i, valorar si han assolit els objectius plantejats.

3.4.3. Entrevista semiestructurada

Amb aquest procés he pogut recollir dades subjectives per tal d'enriquir la investigació d'aquest treball. S'han realitzat 6 preguntes estructurades a una mestra de sisè per tal de conèixer el seu punt de vista sobre la problemàtica tractada a l'estudi. L'entrevista ha estat enregistrada i s'afegirà l'enllaç per a poder escoltar-la en l'apartat "Anàlisi de resultats".

3.5. Context i mostra

El centre escolar que he escollit per a dur a terme l'estudi de cas és de titularitat concertada i està situat a Tarragona. Aquest acull a 300 alumnes aproximadament, des de la Llar d'Infants fins a Educació Secundària Obligatòria: és d'una línia a tots els cursos. El motiu d'elecció del centre és que va ser l'escola on vaig dur a terme el darrer Pràcticum del grau, i m'han obert les portes per a dur a terme aquesta investigació pel meu Treball de fi de Grau.

La mostra utilitzada per a respondre als dos qüestionaris preparats, han estat els docents d'educació primària del centre i els alumnes de cicle superior. He decidit triar aquests col·lectius, ja que són els que saben amb certesa si s'ensenyen referents femenins artístics al centre, pel fet que els alumnes són els principals afectats i els mestres són els encarregats d'ensenyar-los. Per aquest motiu, han estat els triats per a recollir la informació i poder complir amb els objectius d'aquesta recerca.

En el cas de la intervenció en una aula per a poder mostrar que no es treballa suficient la paritat de gènere en l'àmbit artístic a l'aula, en el que a referents es tracta, he escollit els i les alumnes de sisè de primària. He decidit fer aquesta proposta d'activitat amb ells i elles, ja que va ser la meua classe durant el Pràcticum II. Les conclusions i respostes d'aquests infants i docents, són clau per poder extreure una conclusió sobre aquesta recerca, i poder trobar una solució real a aquesta problemàtica.

A continuació, es recull la informació dels subjectes d'aquesta investigació a la següent taula:

Taula 1
Dades de la mostra

Subjectes de la investigació	Nombre de participants	Total
Alumnat de CS	36 (20 de 5è i 16 de 6è)	46
Equip docent	10	

Nota. Elaboració pròpia.

4. ANÀLISI DE RESULTATS

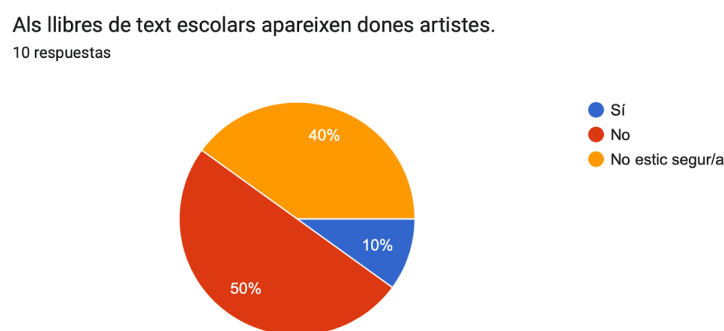
A continuació, es fa la recollida de dades que s'han obtingut a través dels qüestionaris realitzats a docents i alumnes, l'entrevista a una tutora de sisè i el llistat de control utilitzat en la proposta d'activitat executada en una aula de sisè de primària. Els resultats es troben agrupats per instrument emprat, relacionant-ho amb l'objectiu que s'ha esmentat anteriorment.

En primer lloc, a través dels qüestionaris realitzats a docents i alumnes es volia donar informació sobre l'objectiu específic " Valorar la importància que donen els docents i l'alumnat de Cicle Superior a l'aprenentatge de referents artístics femenins a l'Educació Primària ". Primer trobarem els resultats assolits gràcies a les respostes dels mestres i les mestres d'educació primària.

En la primera afirmació del qüestionari "**Als llibres de text apareixen dones artistes**", el 50% dels enquestats ha respost que no, seguit d'un 40% que ha respost no estic segur/a i amb un 10% que afirma que apareixen dones artistes en els llibres de text.

Figura 10

Pregunta 1: Enquesta per a mestres

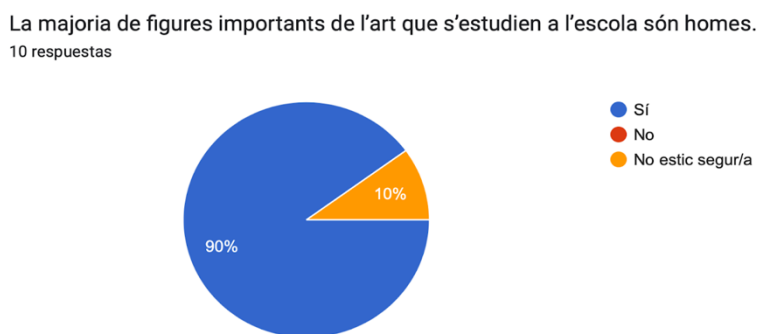

Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

En la segona afirmació "**La majoria de figures importants de l'art que s'estudien a l'escola són homes.**", el 90% de docents del centre han respost que sí, a diferència d'un 1% (només una persona) que ha respost no estic segur o segura.

Figura 11

Pregunta 2: Enquesta per a mestres

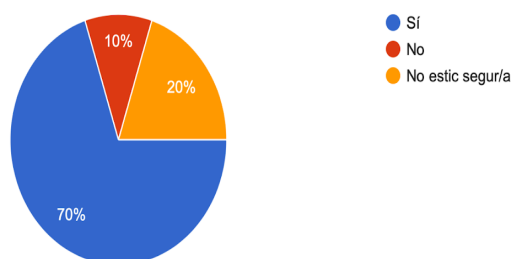
Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

A la tercera pregunta “**Es dona més importància als artistes masculins que a les artistes femenines a l’escola**”, el 70 % (7 de 10 docents) pensa que la importància que es dona als artistes masculins a l’escola és major. Un 20% dels docents (2 de 10) no està segur o segura, i un 1% (1 de 10 docents) pensa que no.

Figura 12

Pregunta 3: Enquesta per a mestres

Es dona més importància als artistes masculins que a les artistes femenines a l'escola.
10 respuestas

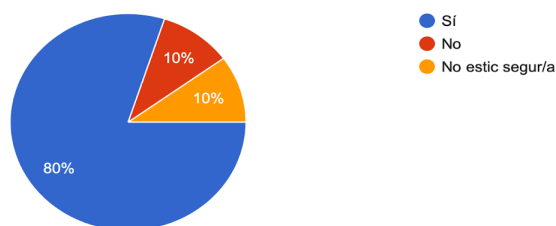
Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

A la quarta pregunta “**Es parla de dones artistes a les teves classes?**”, el 80% (8 de 10 docents) diu que sí que es tracta aquest tema a les seves classes, un 10% (1 de 10 docents) no està segur i el 10% restant no en parla.

Figura 13

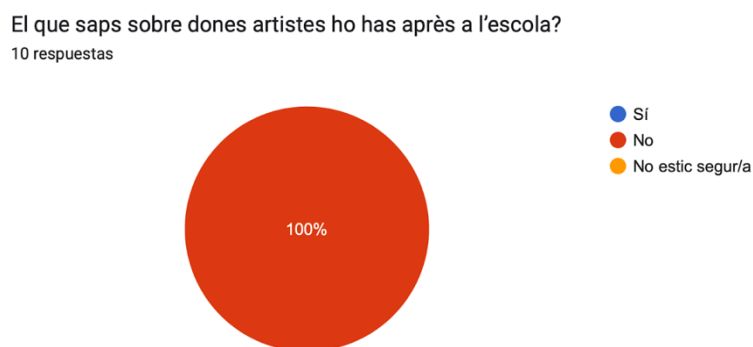
Pregunta 4: Enquesta per a mestres

Es parla de dones artsites a les teves classes?
10 respuestas

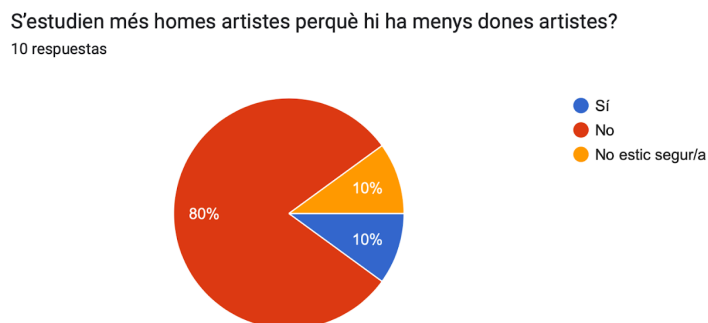
Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

A la cinquena pregunta “**El que saps sobre dones artistes ho has après a l’escola?**”, el 100% dels docents ha respost que no, per tant, els seus coneixements adquirits sobre dones artistes no el van adquirir durant la seva etapa com a estudiants.

Figura 14*Pregunta 5: Enquesta per a mestres*

Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

A la sexta pregunta “**S’estudien més homes artistes perquè hi ha menys dones artistes?**”, el 80% dels enquestats pensa que no, a diferència d’un 10% que pensa que sí hi ha menys dones artistes que homes i un 10% restant que no està segur.

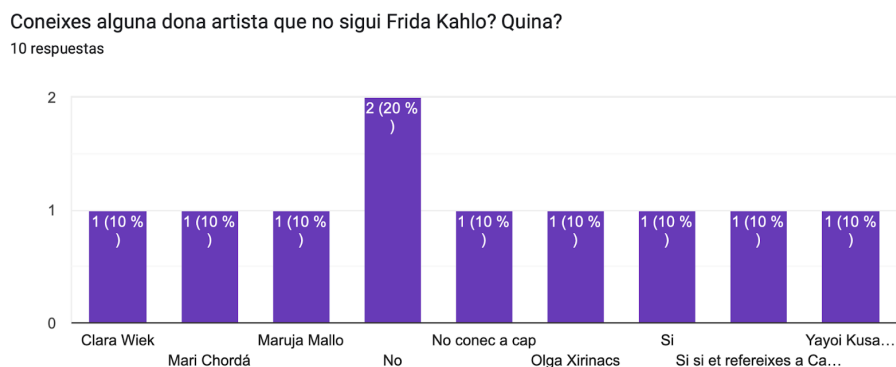
Figura 15*Pregunta 6: Enquesta per a mestres*

Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

La setèima pregunta, es tracta d’una pregunta oberta on els enquestats havien de respondre “**Coneixes alguna dona artista que no sigui Frida Kahlo? Quina?**”. Com es pot observar al gràfic un 20% no en coneix cap, un altre 20% respon que sí però no en nombra cap, i la resta menciona a diferents artistes com Mari Chordà, Yayoi Kusama o l’Olga Xirinacs.

Figura 16

Pregunta 7: Enquesta per a mestres

Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

La vuitena pregunta també es tracta d'una pregunta oberta: "**Consideres important l'aprenentatge de referents artístics femenins a l'aula? Per què?**". Tots els enquestats coincideixen que sí que és important dotar de referents artístics femenins a l'alumnat, alguna persona afirma que *"tenir una idea global de referents artístics femenins és important per l'àmbit cultural i social, ja que d'aquest apartat també és fa un aprenentatge dels dificultats que han tingut els donis per esdevenir importants en aquest àmbit. Així mateix, és important perquè els alumnes (noies) tinguin referents on es puguin sentir identificades"*.

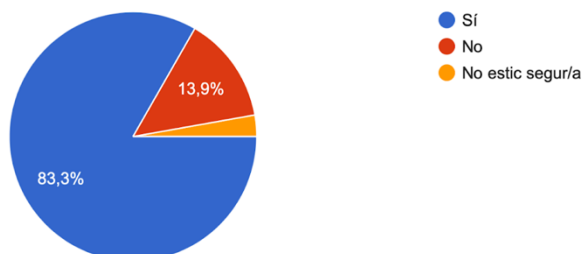
Seguidament, trobem les respostes al qüestionari realitzat per 20 alumnes de cinquè i 16 de sisè, treballant així l'objectiu específic esmentat anteriorment.

¿A la primera pregunta "Coneixes a algun artista masculí (pintor, poeta, escultor...)?", El 83,3% dels enquestats (30 de 36 alumnes) afirma que coneix algun artista masculí, el 13,9% no coneix a cap (5 de 36 alumnes) i un 2,8% diu no estar segur de conèixer a artistes masculins (1 de 36 alumnes).

Figura 17

Pregunta 1: Enquesta per a estudiants de CS

Coneixes a algun artista masculí (pintor, poeta, escultor...)?
36 respuestas

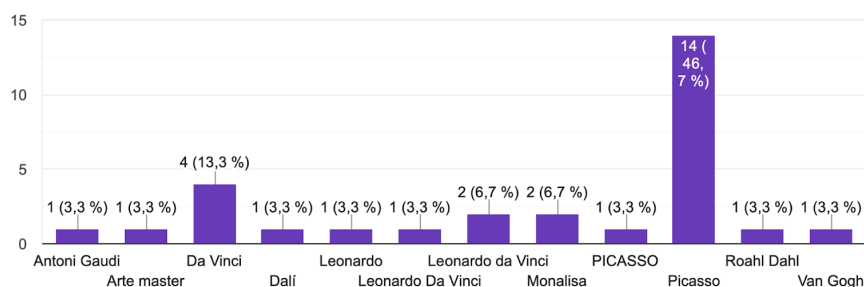
Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

La segona pregunta només havia de ser resposta per aquells alumnes que haguessin contestat que SÍ que coneixien a algun artista masculí, ja que **havien de nomenar quin artista coneixien**. Com es pot observar en el gràfic l'artista més conegut va ser Picasso amb 15 respostes. El següent més nomenat va ser, amb 8 respostes, Leonardo da Vinci. També es van nomenar d'altres com Gaudí, Dalí, Vang Gogh o Roald Dahl, encara que el nom d'aquest últim no el van escriure correctament. Dos alumnes van respondre "Monalisa" confonent La Gioconda amb l'autor del quadre, Leonardo Da Vinci.

Figura 18

Pregunta 2: Enquesta per a estudiants de CS

Si la resposta anterior és Sí, digues quin.
30 respuestas

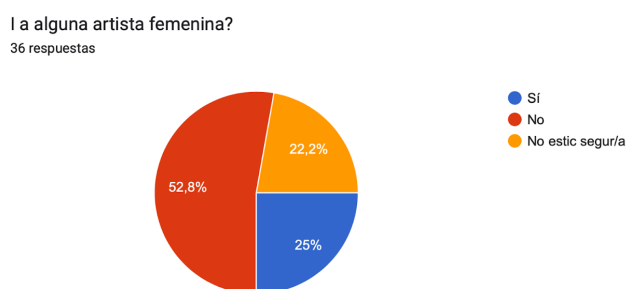

Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

La tercera pregunta és "I a alguna artista femenina?", el 52,8% dels enquestats (19 de 36 alumnes) no coneix cap artista femenina, un 25% (9 de 36 alumnes) afirma que sí que en coneix i un 22,2% (8 de 36 alumnes) diu no estar-ne segur.

Figura 19

Pregunta 3: Enquesta per a estudiants de CS

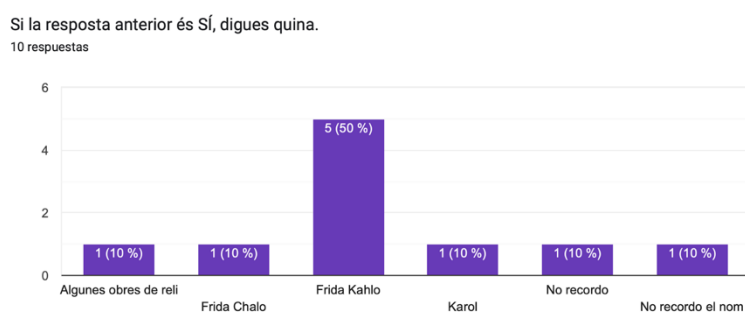

Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

La quarta pregunta és oberta i només l'havien de respondre els alumnes que havien respost que **SÍ** que coneixen a artistes femenines. Aquests havien de respondre **quina dona artista coneixen**. Han respost 10 enquestats, un 60% ha esmentat a Frida Kahlo, un 20% diu que no es recorda del nom, un 10% comenta que coneix dones artistes d'algunes obres de religió, i el 10% restant respon "*Karol*", però no especifica a què artista es refereix.

Figura 20

Pregunta 4: Enquesta per a estudiants de CS

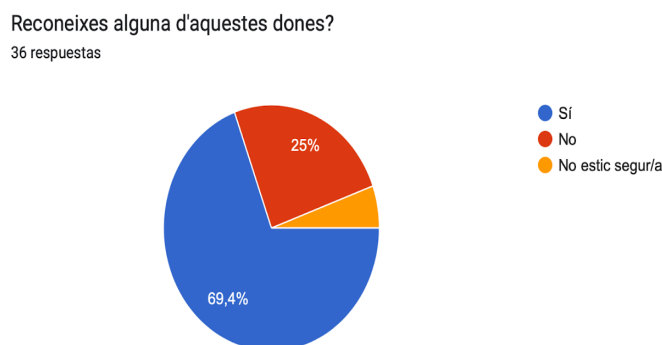

Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

En la cinquena pregunta se'ls presenten tres imatges de dones artistes: Frida Kahlo, Yayoi Kusama i Rosalía de Castro; i la pregunta que es realitza és "**Reconeixes alguna d'aquestes dones?**". El 69,4% dels enquestats (25 de 36 alumnes) ha respost que sí que reconeix a algunes d'aquestes dones, el 25% (9 de 36 alumnes) ha respost que no reconeix a cap, i el 5,6% (2 de 36 alumnes) diu no estar segur.

Figura 21

Pregunta 5: Enquesta per a estudiants de CS

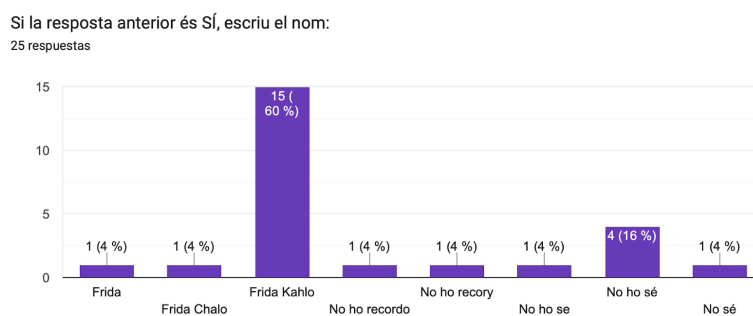

Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

En la sisena pregunta només havien de respondre els enquestats que havien respost a la pregunta anterior SÍ. **Es demana als alumnes que escriguin el nom de l'artista que reconeixen.** Un 68% dels enquestats (17 de 36 alumnes) han esmentat a Frida Kahlo mentre que el 32% restant ha respost que no s'acorda o no ho sap.

Figura 22

Pregunta 6: Enquesta per a estudiants de CS

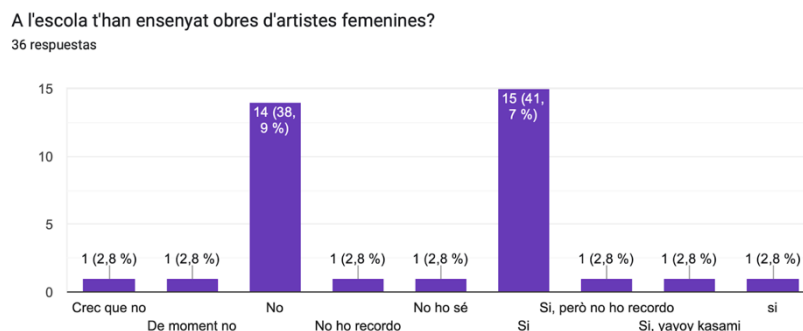

Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

La setena pregunta és “A l'escola t'han ensenyat obres d'artistes femenines?” i es tracta d'una pregunta oberta. El 50,1% dels enquestats (18 de 36 alumnes) ha respost que sí que els han ensenyat obres de dones artistes, una persona dona l'exemple de Yayoi Kusama tot i que l'escriu com “Yayoy Kasami”, el 44,5% (16 de 36 alumnes) ha respost que no, mentre que el 5,6 diu no acordar-se.

Figura 23

Pregunta 7: Enquesta per a estudiants de CS

Nota. Resultats de l'enquesta. Per Google Forms.

L'octava i última pregunta plantejada a l'alumnat és **"T'agradaria que t'ensenyessin més dones artistes a l'escola? Per què?"**. Tots els alumnes han reflexionat sobre per què els agradaria o no que els ensenyessin sobre dones artistes a l'escola. 31 alumnes han respost que sí, com per exemple una alumna que respon *"Sí, perquè m'agrada aprendre de dones artistes com jo."* Els 5 alumnes restants han respost que els és igual o que no volen, com per exemple un alumne que respon *"No, però si fos futbolista sí"*.

En segon lloc, trobem l'**anàlisi de les respostes de l'entrevista semiestructurada** realitzades a una tutora de sisè de primària. A través d'aquest instrument es buscava trobar informació sobre l'objectiu específic "Determinar les possibles causes que provoquen aquesta manca de paritat en l'ensenyament de referents artístics femenins a CS ". A continuació s'adjunta un link a l'audio de l'entrevista: [Entrevista a una tutora de sisè](#).

La primera pregunta formulada va ser: **"Creus que actualment hi ha paritat a l'hora d'ensenyar referents a l'educació artística a l'aula?"**. L'entrevistada va remarcar el fet que no n'hi ha paritat a l'hora d'ensenyar referents artístics femenins, tot i que a poc a poc s'està buscant una solució a la problemàtica. La tutora comenta a l'entrevista: *"històricament no, evidentment no, però sí que és veritat que cada vegada estem més conscienciats en el fet que les noies puguin tindre referents femenins"*.

Seguidament, se li va preguntar **"El currículum actual, a l'apartat d'educació artística diu: "Aquests aspectes es tractaran a partir d'una mirada que incorpori la contribució de les dones a l'evolució dels àmbits i de les àrees artístiques des d'una**

perspectiva de gènere". Aquest fet creus que comportarà un canvi real a l'ensenyament d'aquesta àrea?". La mestra explica el cas concret d'un alumne de sisè, provinent d'una família on no hi ha igualtat entre el pare i la mare. Comenta la importància de la conscienciació en la igualtat per part de l'escola i que *"el currículum ens ha d'ajudar això, a poder cada vegada crear nens lliures, evidentment, sense cap mena de factor de gènere, que no els condicioni absolutament per res"*.

La tercera pregunta **"Per quin motiu creus que la majoria d'artistes que s'ensenyen són masculins?"** va tenir una resposta clara: per tradició. **L'entrevistada comenta:** *"És com que el sistema ja estava i llavors és com que es continua"*, s'ha de buscar l'equilibri entre referents masculins i femenins trencant amb aquesta *tradicció* mencionada per la mestra.

La quarta pregunta va ser **"Des del teu punt de vista, com afecta l'alumnat no tenir referents artístics femenins?"**. L'entrevistada comenta que els alumnes d'aquesta edat quan veuen una obra d'art primer es fixen en si els hi agrada o no, no en si la persona que l'ha fet és home o dona. Però, que des de l'escola *"els hem de donar tots els tipus possibles i evidentment equilibrats"*, per tal de trencar amb els rols que estaven estipulats i que cada vegada es van perdent més.

La cinquena pregunta va ser **"Com a mestre d'una classe de sisè, veus necessari fomentar la paritat a l'aula, no només en l'àmbit artístic sinó també a la resta d'àrees?"**. La mestra va comentar que és totalment necessari per aconseguir un bon clima i per fomentar el respecte entre tots els companys i companyes. Destaco la frase *"la paritat ha de ser-hi sempre, des del respecte, i que ells puguin entendre que totes les opinions són bones i totes les expressions artístiques també són bones."*

La sexta i última pregunta formulada va ser **"Què podem fer com a docents per solucionar aquesta problemàtica? I per incloure les dones artistes a l'aula?"**. La mestra va començar explicant com fomentar la paritat a l'aula com a docents, tot i que hi ha vegades que les creences que porten de casa a vegades dificulten aquest treball. Per tal d'incloure a les dones artistes a l'aula, l'entrevistada explica diverses opcions com ara comentar a la classe: *aquest mes mirarem l'obra d'aquest alumne que fa activitats extraescolars, igual amb la música, però en aquest cas, com que ens centrem en les noies artistes"* o també aprofitar els jocs florals per aprendre autores de poesia, o fins i tot

“aprendre figures actuals que puguin venir a l’escola, que els puguin fer una entrevista o visitar el seu taller”.

Finalment, trobem el llistat de control que vaig utilitzar per a avaluar als 16 alumnes de sisè durant la realització de la proposta d'activitat. He dut a terme tres activitats: primer els vaig fer preguntes com *"a quins futbolistes masculins coneixeu?" "i femenines?"*, per a després introduir-los el tema a treballar. Comencem amb les il·lustracions digitals realitzades per la meua, que vaig utilitzar de suport visual per a explicar als alumnes la vida i l'obra de les cinc dones artistes sobre les quals anàvem a treballar durant la sessió: Yayoi Kusama, Frida Kahlo, Maruja Mallo, Rosalía de Castro i Baya Mahieddine. Després de l'explicació, per equips van jugar a un *memory* en el qual havien de relacionar una imatge de l'artista, el seu nom, una obra seva i el seu país d'origen. Per acabar, van dibuixar un autoretrat, tècnica emprada per Frida Kahlo, i que és molt útil per a treballar l'autoconcepte i l'autoestima de l'alumnat.

El llistat de control consisteix en 5 indicadors relacionats amb l'objectiu específic, també treballat durant la sessió realitzada a l'aula: “Implementar una proposta d'activitat per treballar la paritat a l'aula de sisè.”.

El primer indicador és “Coneix dones artistes abans de realitzar l’activitat”. Tres de setze alumnes van anomenar-me a Frida Kahlo quan vaig preguntar quines dones artistes coneixien.

El segon indicador és “Reconeix com a mínim una de les obres presentades”. Durant la presentació de les il·lustracions tots els alumnes van ser capaços de reconèixer les obres de Frida Kahlo, tot i que alguns no recordaven el nom de l’artista o no el deien correctament.

El tercer indicador és “Mostra interès per aprendre sobre les dones artistes explicades i la seva obra”. Un de setze alumnes no va mostrar interès per aprendre, la resta d’alumnes (15 estudiants) van fer preguntes durant l’explicació i responien a les preguntes que els hi vaig formular com ara: “què podem destacar dels seus quadres?” o “per què creieu que va escriure en gallec?”.

El quart indicador és “Reflexiona sobre la desigualtat entre els homes i les dones en l’àmbit artístic”. Quinze de setze alumnes van fer reflexions sobre la desigualtat que

hi trobem, i en van sorgir reflexions interessants sobre aspectes com que hi havia dones que signaven amb el nom d'un home, o que una alumna que fa classes d'art no coneixia cap artista femenina, però li va fer il·lusió conèixer-les per aprendre a pintar com elles.

Finalment, durant l'activitat del *memory* vaig aplicar el cinquè indicador: "Identifica com a mínim a tres dones artistes un cop acabada l'activitat". Tots els alumnes van ser capaços d'identificar com a mínim tres de les cinc dones presentades.

5. CONCLUSIONS

Un cop finalitzada la investigació, es permet donar resposta a l'objectiu general i als específics gràcies a la recollida de dades realitzada, confirmant la hipòtesi plantejada inicialment. A continuació, es presenten els resultats més significatius de la cerca, es valora la metodologia aplicada i s'exposen tant els obstacles que he trobat durant la realització d'aquest treball, com futures línies d'investigació d'estudi, a més de la valoració personal del meu Treball de Fi de Grau.

La intenció d'aquest estudi era **investigar si existeix manca de paritat en l'educació artística a través d'un estudi de cas a una escola de Tarragona**. Per aconseguir-ho, inicialment tant els i les alumnes del centre com els mestres van dur a terme els qüestionaris, relacionats amb l'objectiu específic núm.1: *valorar la importància que donen els docents i l'alumnat de Cicle Superior a l'aprenentatge de referents artístics femenins a l'Educació Primària*. L'enquesta dirigida a l'equip docent indica que l'estudi de dones artistes a l'aula és molt inferior al dels artistes masculins, tot i que un 80% dels enquestats va confirmar que sí que es parlava d'artistes femenines a les seves classes. Tot l'equip docent que va participar en el qüestionari va estar d'acord amb la importància de l'aprenentatge de referents artístics femenins per tal "*d'incidir més en la cultura i la igualtat*" i que "*les alumnes tinguin referents on es puguin sentir identificades*", segons comenten alguns dels enquestats. Les respostes del qüestionari fet pels alumnes de Cicle Superior ens mostra que no coneixen a dones artistes, únicament a Frida Kahlo, a diferència d'artistes masculins que en van nomenar fins a 6 referents diferents. A banda, més de la meitat de l'alumnat enquestat comenta que no li han ensenyat obres d'artistes femenines a l'escola, comprovant així que hi ha una relació entre el seu coneixement i la

manca d'aprenentatge de referents artístics femenins a l'aula. Només 5 de 36 alumnes van indicar que no veien necessari aprendre artistes femenines, la resta té motivació per aprendre perquè no en coneixen, per aprendre de dones artistes com elles (ja que hi ha alumnes que els hi agrada pintar) o per aprendre el mateix nombre d'homes i de dones artistes, segons indiquen alguns i algunes alumnes.

Per tant, tant l'alumnat com l'equip docent va fer una reflexió sobre la manca de paritat artística a l'aula, donant lloc a respostes molt interessants i comprovant com no hi ha falta de motivació per aprendre per part de l'alumnat, sinó que des de l'escola no s'ensenyen referents.

El següent objectiu específic a investigar era *determinar les possibles causes que provoquen aquesta manca de paritat en l'ensenyament de referents artístics femenins a CS* (objectiu específic núm. 2). Gràcies a l'entrevista realitzada a la tutora de sisè de l'escola on s'ha dut a terme l'estudi, es reflecteix la importància d'atorgar a l'alumnat referents artístics femenins, sempre des del respecte per tal que entenguin que totes les expressions artístiques, tant d'homes com de dones, són bones. Es planteja que la principal causa d'aquesta desigualtat a l'hora d'ensenyar referents artístics a l'alumnat de Cicle Superior és la tradició, ja que el sistema és esclau d'idees antigues. A més, es considera l'evolució que es produirà a les aules amb l'actualització del Currículum d'Educació Primària (Departament d'Educació, 2022), no només en l'àmbit artístic sinó també a la resta d'àrees, amb la introducció de la perspectiva de gènere en l'ensenyament d'aquestes. És interessant la visió de l'entrevistada, ja que proposa diferents vies perquè l'alumnat conegui referents femenines, com ara, a través dels Jocs Florals o amb visites d'autores a l'escola. Per tant, cal tenir en compte l'important paper que té el Currículum i l'aplicació a l'aula d'aquest per part de l'equip docent.

El darrer objectiu específic *implementar una proposta d'activitat per treballar la paritat a l'aula de sisè* (objectiu específic núm. 3), ha obtingut resposta gràcies al llistat de control aplicat durant la proposta d'activitat implementada a l'aula de sisè. Aquest llistat de control, que m'ha servit com a instrument d'avaluació de les activitats, ha donat informació del coneixement que té l'alumnat de sisè de primària de l'escola sobre dones artistes i les seves obres. A l'inici de les activitats, només alguns i algunes alumnes tenien coneixement d'artistes femenines, tot i que la més reconeguda va ser Frida Kahlo. Durant la presentació de les il·lustracions de les diferents protagonistes, 15 de 16 alumnes van

mostrar interès per aprendre d'elles, fent qüestions molt interessants i reflexionant sobre les diferències que hi ha entre homes i dones, ja no només en l'àmbit artístic, sinó també a la societat. Van ser presentades diferents artistes d'arreu del món, ja que actualment la multiculturalitat a l'aula va en augment. Aquest fet va causar curiositat en els infants, i aquells d'origen àrab i asiàtic, van mostrar més interès per les artistes que compartien origen amb ells. D'aquesta manera vaig poder observar la importància d'oferir referents amb els quals ells i elles es puguin sentir identificats i identificades. Durant l'última activitat, on l'alumnat havia de dur a terme un autoretrat, van sorgir preguntes sobre les dones presentades anteriorment demostrant que havien après i els hi havia semblat interessant el tema.

Tot i això, hi va haver alumnes, que encara que mostraven interès per aprendre i que reflexionaven sobre la desigualtat entre homes i dones, tenien tendència a fer comentaris que justificaven aquesta manca de paritat com: “els homes són millors que les dones i per això coneixem més autors” o “no ens ensenyen a dones perquè són menys importants”.

En definitiva, després d'analitzar els objectius específics i els resultats obtinguts amb els instruments utilitzats, es fa referència a la hipòtesi plantejada a l'inici d'aquesta investigació “**L'alumnat de Cicle Superior no coneix a dones artistes i les seves obres**”, i l'objectiu general presentat “**Investigar si existeix manca de paritat en l'educació artística a través d'un estudi de cas a una escola de Tarragona**”, es confirma que l'alumnat de CS no coneix referents artístics femenins, conclouent que existeix una manca de paritat en l'Educació Artística durant l'Educació Primària a l'escola. Per tant, tal com menciona Nochlin (1971) l'educació, tot i que és on resideix el motor del canvi, continua perpetuant una desigualtat clara en l'ensenyament d'artistes a l'aula. He de destacar, que tot i que encara no hi ha paritat en l'àmbit artístic a l'escola, el 100% de l'equip docent creu necessari un canvi i el 86,1% de l'alumnat té motivació per aprendre, de manera que l'escola aposta pel canvi referent a aquesta problemàtica.

D'altra banda, la metodologia utilitzada durant la investigació ha estat adequada per tal de complir els objectius generals i específics, ja que els darrers requerien instruments qualitius i quantitius per l'optimitat de les dades recollides i els resultats obtinguts. Així i tot, esmento que la recollida de dades ha estat centrada en un únic centre, per tant, els resultats assolits pertanyen a un context determinat. Això vol dir que, encara

que la manca de paritat en l'educació artística és real, com s'ha pogut determinar gràcies a la recerca d'informació prèvia i la metodologia aplicada a l'escola, no podem extrapolar aquests resultats a tots els centres escolars. En cas de repetir aquesta mateixa recerca en un context amb característiques molt diferents, o on s'hagin aplicat projectes artístics amb perspectiva de gènere, els resultats de la investigació podrien variar.

Després de dur a terme aquesta investigació, proposo possibles futures línies d'investigació referents al meu Treball de Fi de Grau. Aquestes propostes podrien estar relacionades amb l'aplicació d'aquest estudi a centres de diferents característiques, la formació dels docents en perspectiva de gènere a l'àmbit artístic, la implementació d'un projecte sobre dones artistes a l'escola on s'ha realitzat la investigació per tal d'observar el seu efecte en l'alumnat, i la comparació de la representació artística femenina en els llibres de text d'Educació Primària, Educació Secundària Obligatòria i Batxillerat.

Per concloure, personalment aquesta investigació ha estat molt útil per veure de primera mà, que tot i que a la societat es produeixen canvis, que la història és canviant i amb ella l'educació, la tradició continua estant molt arrelada en alguns àmbits educatius. També m'ha permès descobrir la importància dels referents en els infants, sobretot en les nenes, que són les més afectades per aquesta manca de figures artístiques femenines en l'ensenyament. A més a més, l'actualització del Currículum 175/2022 (Departament d'Educació, 2022), serà molt útil per als mestres per implementar aquesta nova visió a les aules, per tal de poder oferir un aprenentatge centrat en la perspectiva de gènere a l'alumnat. Finalment, destaco la importància del paper del docent i la seva formació per poder realitzar aquesta transformació, que servirà no només perquè es produeixi un canvi en l'educació, sinó també per construir una societat més equitativa.

6. REFERÈNCIES CONSULTADES

Alberdi, I., & Alberdi, I. (1984). Mujer y educación: un largo camino hacia la igualdad de oportunidades. *Revista De Educación*, 275, 5-18. <http://redined.mecd.gob.es/xmlui/bitstream/11162/70036/1/00820073003337.pdf>

Ballesteros, E. (2016). Los números cuentan. Sub-representación de la obra artística de mujeres creadoras en museos y centros de arte contemporáneos. *Política y Sociedad*, 53 (2), 577-602. <https://revistas.ucm.es/index.php/POSO/article/view/46964/48926>

Biblioplata. (2019). *ReencontrARTE «Mujeres olvidadas: LITA CABELLUT»*. BIBLIOPLATA. Junta de Andalucía, Consejería de Educación. <https://blogsaverros.juntadeandalucia.es/biblioplata/2019/03/04/reencontrarte-mujeres-olvidadas-lita-cabellut/>

Booth, W. C., Colomb, G. G., Williams, J. M., & Álvarez, J. A. (2001). *Cómo convertirse en un hábil investigador*. Gedisa. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/44456981/Como_convertirse_en_un_habil_investigador_2-libre.pdf

Canal TED. (7 de gener de 2007). *Ken Robinson dice que las escuelas matan la creatividad*. [Archiu de Video]. Youtube. <https://youtu.be/iG9CE55wbtY>

CEIP Pablo Picasso La Línea. (21 d'abril de 2021). *XXI Feria del Libro. Las letras tienen nombre de mujer*. <http://ceippablopicassolalinea.blogspot.com/2021/04/xxi-feria-del-libro.html>

Chadwick, W. (1992) *Mujer, arte y sociedad*. Barcelona, Londres. Destino /Thames and Hudson

Chaves, A. (2018). *La utilización de una metodología mixta en la investigación social. Rompiendo Barreras en la Investigación* (pp. 164-184). <http://repositorio.utmachala.edu.ec/handle/48000/14221>

Decret 175/2022 de 2022 [Departament d'Educació]. Ordenació dels ensenyaments de l'educació bàsica. 27 de setembre de 2022. Departament d'Educació

de la Generalitat de Catalunya.

<https://portaldogc.gencat.cat/utillsEADOP/PDF/8762/1928585.pdf>

Delegación del Gobierno de la Junta de Andalucía en Jaén. (30 d'octubre de 2018). *La Red de Bibliotecas Escolares de la provincia visibilizará con la campaña "ReencontrArte" la contribución de mujeres artistas.* Facebook. https://m.facebook.com/JaenJunta/photos/a.335690926894491/534782663651982/?type=3&wtsid=rdr_0EDKR4fRXujlYpEhu

Departament d'Educació. (2022). *Currículum 2022.* <https://xtec.gencat.cat/ca/curriculum/primaria/curriculum-175-2022/>

Departament d'Educació. (2022). *Els sis vectors.* <https://projectes.xtec.cat/nou-curriculum/educacio-basica/els-sis-vectors/>

Diputació de Tarragona y Museu d'Art Modern de Tarragona, (s.f.). *Jornades de Pedagogia.* <https://www.dipta.cat/mamtpedagogic/jornades-de-pedagogia>

Esclapés, R. T. (2012). El silencio como forma de violencia: Historia del arte y mujeres. *Arte y políticas de identidad*, 6, 199-213. Extret de: <https://revistas.um.es/reapi/article/view/163001/141921>

Escola d'Arts Visuals del Prat. (s.d.). *Amb veu de dona. Escola Ramon Llull-Interseccions.* <http://amicsartprat.org › eap>

Escuela de ateneas. (8 de juny de 2020). *BAYA MAHIEDDINE. La primera artista plástica (exitosa en occidente) del mundo islámico.* <https://www.escueladeateneas.com/2020/01/baya-mahieddine-la-artista-musulmana.html>

Fernández, T., & Tamaro, E. (2004). *Biografía de Frida Kahlo.* Biografías y Vidas. <https://www.biografiasyvidas.com/biografia/k/kahlo.htm>

Ferreiro, M. C., Larraburu, S., & Larraburu, M. (2018). *Estrategias para la integración Escuela-Museo. ¿Por qué son importantes las estrategias didácticas de las ciencias sociales y naturales para la interacción escuela-museo.* <https://studylib.es/doc/142636/estrategias-para-la-integracio%CC%81n-escuela>

Fundación Aquae. (s.d.). *La educación artística: transformar el presente, soñar el futuro*. <https://www.fundacionaquae.org/wiki/educacion-artistica/amp/>

López-Navajas, A. (2014). Análisis de la ausencia de las mujeres en los manuales de la ESO: una genealogía de conocimiento ocultada. *Revista de Educación*, (363), 282-308. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte de España.

Lovering, A. i Sierra, G. (2014). El currículum oculto de género. *Revista de Educación*. <https://www.educandoenigualdad.com/2014/02/28/el-curriculum-oculto-degenero/>

Marolla, J., Gutiérrez, N., & Fuentes, N. C. (2021b). Problemas históricos: análisis en torno a la ausencia de las mujeres y su historia en los currículos de Chile y Perú. *Educación*, 30(59), 1-21. <https://doi.org/10.18800/educacion.202102.007>

Mayayo, P. (2003). Historia de las mujeres, historias del arte. Ensayos Arte Cátedra.

Museo del Prado. (s.d.) *El Prado en femenino*. Museo Nacional del Prado. <https://www.museodelprado.es/el-prado-en-femenino>

Museo Reina Sofía. (s.d.). *Yayoi Kusama*. <https://www.museoreinasofia.es/exposiciones/yayoi-kusama>

Museos en femenino. (s.d.). *Didáctica 2.0. Museos en femenino*. <https://museosenfemenino.es/>

Naciones Unidas. (2020). *Objetivo 5: Lograr la igualdad entre los géneros y empoderar a todas las mujeres y las niñas*. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/es/gender-equality/>

Nochlin, L. (1971). Why are there no great women artists? *Art News*. Extret de: <http://faculty.winthrop.edu/stockk/contemporary%20art/Nochlin%20great%20women%20artists.pdf>

Palomar, A. (26 de gener de 2023). Maruja Mallo, la pintora desconocida de la generación del 27. Historia National Geographic.

https://historia.nationalgeographic.com.es/a/maruja-mallo-la-gran-pintora-surrealista-de-la-generacion-del-27_18933

Roger Clark & Ashley Folgo (2006) Who Says There Have Been Great Women Artists? *Some Afterthoughts*, Art Education, 59:2, 47-54, DOI: [10.1080/00043125.2006.11651587](https://doi.org/10.1080/00043125.2006.11651587)

Sadurní, J.M. (13 de març de 2023). Rosalía de Castro, pionera de la literatura gallega y de la poesía española. Historia National Geographic. https://historia.nationalgeographic.com.es/a/rosalia-de-castro-pionera-de-la-literatura-gallega-y-de-la-poesia-espanola_15491

Salcedo, A. (1 de març de 2023). *Plural femenino. Mujeres artistas en las comarcas de Tarragona. Fotografía-Audiovisual*. MAMT- Museu d'Art Modern de Tarragona. Diputació de Tarragona. <https://www.dipta.cat/mamt/es/exposiciones/plural-femenino-mujeres-artistas-en-las-comarcas-de-tarragona-fotografia-audiovisual>

Solís, Y. (2006). Propuesta metodológica para fomentar la igualdad de género en el aula escolar. Revista Electrónica Educare, Heredia, v. 10, n. 1, p. 103-122, nov. 2006. Extret de: <https://doi.org/10.15359/ree.10-1>.

Sotheby's. (s.d.). *Contemporary Art Doha. Lot 30*. <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2014/contemporary-art-doha-do1401/lot.30.html>

Tate. (s.d.). *Yayoi Kusama*. <https://www.tate.org.uk/art/artists/yayoi-kusama-8094>

7. ANNEXOS

Annex 1. Transcripció de l'entrevista

Pregunta 1: Creus que actualment hi ha paritat a l'hora d'ensenyar referents a l'educació artística a l'aula?

Jo crec que hi ha paritat en el sentit que nosaltres busquem la manera en què puguin tindre tants referents masculins com femenins. Si ens mirem, històricament no, evidentment no, però sí que és veritat que cada vegada estem més conscienciats en el fet que les noies puguin tindre referents femenins i, que els nois no ho vegin com una cosa de dir que n'hi ha menys, perquè moltes vegades quan passem enquestes o preguntem, ells sempre treuen les grans obres de la pintura, per exemple, o Leonardo da Vinci o Picasso, i evidentment són masculins. Llavors, és com que hem d'indagar més, hem de buscar més per tal de poder-ne trobar més.

Pregunta 2: El currículum actual, a l'apartat d'educació artística diu: "Aquests aspectes es tractaran a partir d'una mirada que incorpori la contribució de les dones a l'evolució dels àmbits i de les àrees artístiques des d'una perspectiva de gènere". Aquest fet creus que comportarà un canvi real a l'ensenyament d'aquesta àrea?

Jo crec que sí, perquè si ens mirem per exemple un cas concret que tenim d'un alumne de sisè de primària, que ve d'una família molt tradicional en què la dona no té el mateix rol que el pare, crec que el fet que nosaltres de mica en mica l'anem conscienciant i va veient que a poc a poc la igualtat hi és, fa que al final totes aquestes etiquetes que ja tenim interioritzades dins de la societat puguin anar desapareixent. Sobretot és l'evolució, això dels àmbits, de la mirada, l'evolució d'actualitzar i de reconèixer que la feina tant és vàlida la que es pot fer a casa com la que es pot fer fora de casa. I, sobretot, donar el valor de la llibertat, perquè vivim en una societat en què som lliures, però moltes vegades esclavitzats de les idees antigues. Llavors, ostres, el currículum ens ha d'ajudar això, a poder cada vegada crear nens lliures, evidentment, sense cap mena de factor de gènere, que no els condicioni absolutament per res.

Pregunta 3: Per quin motiu creus que la majoria d'artistes que s'ensenyen són masculins?

Jo crec que per tradició, sobretot és tradició. Està tan enclavat, és com que ja no sabia expressar-ho. És com... no sé com... Com dir-ho així? Sí, és com tradició. Doncs bueno, la pintura pam-pam- pam. És com que el sistema ja estava i llavors és com que es continua. Evidentment que s'han de conèixer, sí, però potser no cal que sempre siguin tots masculins, o sigui, un quan es prepara la classe, doncs pot buscar també els referents que siguin tant masculins com femenins, però més equilibrat. Perquè, si mirem, fa deu anys no hi havia. Ara, quan busques per internet, per Instagram, veus que tothom intenta buscar l'equilibri. Inclús, quan ve tot el dia del 8M, jo crec que els últims cinc o sis anys els nens coneixen molt més les dones científiques o artistes. En aquest cas, que ens centrem en les artistes. Llavors, jo crec que, inclús nosaltres, l'any passat vam fer una setmana cultural en què ens vam centrar en totes figures de dones.

Pregunta 4: Des del teu punt de vista, com afecta a l'alumnat no tenir referents artístics femenins?

Jo crec que, ells, com que són petits, veuen una obra d'art i en el fons no saben si l'ha pintat un home o una dona. A ells els hi agrada o no els hi agrada. Però sí que és veritat que quan els dius que és un noi o una noia, llavors és com, ah, fan aquest punt de sorpresa, de dir, ostres... Potser, per la meva experiència, a les nenes sempre els agrada més dibuixar, i els nens amb una pilota ja els tens, no? Però cada vegada, aquests roles que estaven com a més estipulats fa quinze anys, es van perdent, i trobes moltíssims alumnes que estan tot el dia amb un paper i un llapis i moltíssimes nenes que juguen a futbol. I llavors això jo crec que és un avenç, o sigui, és que al final el referent artístic per a ells els és igual que sigui masculí o femení. La qüestió és que sigui un referent amb una obra d'art que els agradi. I llavors, crec que els que ja pugen els hi és igual. És allò de dir: m'agrada l'obra d'art o no m'agrada l'obra d'art. I llavors, clar, perquè nosaltres que sabem qui l'ha fet aquella obra d'art, jo crec que els hem de donar tots els tipus possibles i evidentment equilibrats. Perquè si mirem, quan nosaltres anàvem a l'escola, evidentment tots eren masculins.

Pregunta 5: Com a mestre d'una classe de sisè, veus necessari fomentar la paritat a l'aula, no només en l'àmbit artístic sinó també a la resta d'àrees?

És totalment necessari, és el que dèiem abans. Si mirem casos concrets, depèn de la història que porten darrere o la motxilla d'experiències que porten o l'educació que reben a casa, per aquí, o sigui, nosaltres a l'aula, és super important poder aconseguir que el clima sigui bo i que el respecte hi sigui 100%. I llavors, clar, avui en dia et trobes això, que comencen a despertar-se les orientacions sexuals o comencen a despertar-se preguntes a nivell tan artístic com podrien ser de creences, etc. I llavors, ostres, la paritat ha de ser-hi sempre, des del respecte, i que ells puguin entendre que totes les opinions són bones i totes les expressions artístiques també són bones. O sigui que és com que estimin més tot el que hi ha.

Pregunta 6: Què podem fer com a docents per solucionar aquesta problemàtica? I per incloure les dones artistes a l'aula?

Jo crec que l'exemple és si veuen que a la classe els tractes a tots per igual, ja veuen que no hi ha dificultats i no hi ha privilegis pel fet que les nenes les deixen anar al lavabo i els nens no. O tonteries així, que a vegades pot passar, però sí que és veritat que és una activitat diària que s'ha de picar molta pedra, moltíssima. Nosaltres, per intentar tindre que tots són iguals moltes vegades t'has d'enfrontar a les famílies, perquè les famílies no estan d'acord, potser, amb què tu posis una artista per estudiar, o una sèrie per practicar anglès. I llavors et pots trobar que, a part del que tu dius a l'aula, a casa intentin fer equip amb tu, que això és la part complicada, que a vegades, avui en dia, es tira al fet que el profe no té raó. I llavors clar, dius que intento tenir paritat a l'aula, però si a casa són homòfobs o qualsevol història, doncs aquí és potser la pitjor part. I per incloure més les dones artistes a l'aula jo buscaria, a part de les setmanes culturals, sempre pots fer el pintor del mes. Doncs en aquest cas evidentment n'hi posaríem un noi o una noia, perquè no. O pots buscar, per exemple, si tens algun alumne que fa activitats extraescolars, doncs de dir aquest mes mirarem l'obra d'aquest alumne que fa activitats extraescolars, igual amb la música, però en aquest cas, com que ens centrem en les noies artistes, inclús, per exemple, a les jornades, o més que a les jornades culturals, als jocs florals. Doncs vinga, fem poesia, no? Doncs a partir d'aquí, anem a mirar quines autores de poesia trobem aquí a Tarragona. L'Olga Chirinacs, és un exemple boníssim. I llavors, és una manera de primer buscar localment, després comarcalment i si convé, ja mirarem al país. Però, inclús, buscar sobretot figures que siguin actuals i que puguin venir aquí a

l'escola, que els puguis fer una entrevista, que puguem anar al seu taller a veure què fan. Els murals que han fet al Serrallo, per exemple, era una noia que els estava pintant i el dia que vam anar a les excursions la vam trobar i van quedar superimpressionats de veure com ho estava fent, i era una noia. O sigui que jo crec que a ells el que els impressiona més és veure la feina. Jo crec que, basant-me en el meu grup de sisè, no els hi sorprèn que sigui un noi o una noia, el que faci la feina. Però clar, estem parlant de nens de dotze anys.

Annex 2. Respostes de la pregunta 8 de l'enquesta per a l'equip docent.

Consideres important l'aprenentatge de referents artístics femenins a l'aula? Per què?

10 respuestas

Per incidir mes en la cultura i en la igualtat

Totalment important, els alumnes han de tenir referents de tots els gèneres perquè tot suma

Si, crec que cal donar valor i visibilitat a les dones en tots els àmbits, no únicament en la part artística. Crec que quan s'estudia història de l'art caldria tenir-les presents.

Per donar valor a la dona

Perquè la història no ha estat justa amb elles

Si, per donar-li importància el paper de la dona en la història i fer-los entendre que no només eren artistes els homes

Sí, tenir una idea global de referents artístics femenins és important per l'àmbit cultural i social, ja que d'aquest apartat també es fa un aprenentatge de les dificultats que han tingut les dones per esdevenir importants en aquest àmbit. Així mateix, és important perquè les alumnes (noies) tinguin referents on es puguin sentir-se identificades.

Annex 3. Respostes de la pregunta 8 de l'enquesta per als i les alumnes de Cicle Superior.

T'agradaria que t'ensenyessin més dones artistes a l'escola? Per què?

36 respuestas

- Si, perquè m'agrada aprendre de dones artistes com jo.
- Si, per saber més
- Si, perquè és molt xulo
- Si, perquè seria més divertit
- Si, perquè vull conèixer el mateix nombre d'homes i dones artistes
- Si, perquè saber-ne més
- No, però si fos futbolista si
- Si, perquè m'agradaria saber més coses
- Si, perquè així aprendria més sobre l'art femení

Annex 3. Programació de la proposta d'activitat implementada a l'aula de sisè.

SESSIÓ 1	Curs: 6è de Primària	Àrea: Àrea de l'Educació Artística.
<p>Descripció del context: Per tal de que els i les alumnes coneguin a dones artistes arreu del món i les seves obres, s'han plantejat diferents activitats on a banda d'aprendre, també es convertiran en artistes.</p>		
ASPECTES CURRICULARS		

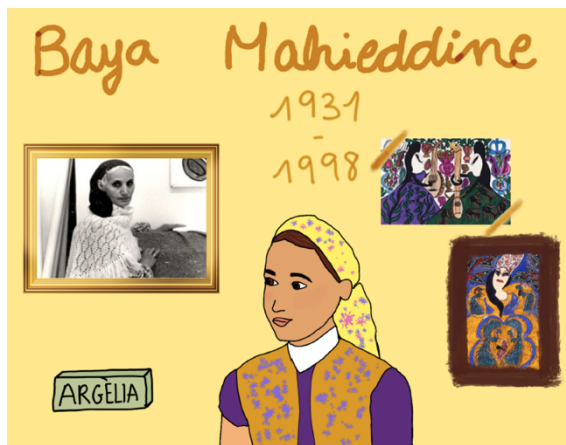
Competència específica	Sabers de 3r cicle:	Objectius d'aprenentatge:	Criteris d'avaluació de 3r cicle:
<p>1: Descobrir propostes artístiques de diferents cultures, èpoques i estils, mitjançant la percepció i la vivència, per desenvolupar la curiositat, el respecte i el gaudi.</p>	<p>Educació plàstica i visual</p> <ul style="list-style-type: none"> • Percepció i anàlisi: <ul style="list-style-type: none"> - Descobriments i descripció de propostes plàstiques i visuals contemporànies i de diferents èpoques, llocs i cultures, a través del gaudiment, en observacions actives en visites o en imatges en diferents suports incorporant la perspectiva de gènere. - Adquisició d'hàbits de comportament i actitud positiva en la percepció de propostes artístiques en diferents contextos i espais culturals i artístics. • Creació i interpretació: <ul style="list-style-type: none"> - Experimentació amb diferents mitjans, suports i materials d'expressió plàstica, utilitzant tècniques bidimensionals, tridimensionals i digitals en imatges, dibuixos, pintures, modelatges i construccions i accions performatives pròpies o col·laboratives treballades en diferents contextos. 	<ul style="list-style-type: none"> - Conèixer dones influents i les seves obres de diferents àmbits artístics d'arreu del món. - Reflexionar sobre la manca de paritat en l'educació artística a l'escola. - Potenciar la igualtat de gènere a l'aula. 	<p>1.1 Distingir i valorar obres de manifestacions culturals i artístiques de diferents gèneres i estils, èpoques i cultures amb visió de perspectiva de gènere, evidenciant interès, curiositat i gaudi cap a aquestes, a través de la percepció i la vivència.</p>

<u>ACTIVITATS</u>					
TIPOLOGIA	DESCRIPCIÓ	MATERIALS	ORGANITZACIÓ	TEMPO RITZACIÓ	AVALUACIÓ
INICIAL	<p>Coneixem a dones artistes:</p> <p>S'introduirà el tema amb un seguit de preguntes com: "Coneixeu a futbolistes masculins?" "I femenins?". Seguidament, es farà la mateixa pregunta però canviant futbolistes per artistes.</p> <p>Després de fer un petit debat i que l'alumnat reflexioni, es presentaran les il·lustracions creades sobre les diferents artistes escollides com a protagonistes i la seva obra. Aquestes són Baya Mahieddine, Frida Kahlo, Rosalía de</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Projector - Ordinador - Il·lustracions de les dones artistes. 	Grup sencer	20 minuts	Llistat de control.

	<p>Castro, Maruja Mallo i Yayoi Kusama.</p> <p>Es preguntarà als nois i noies si les coneixen i què poden saber de elles a partir del que veuen. S'explicaran aspectes rellevants de la seva vida i obra, i com han contribuït a la societat.</p>				
DESENVOLUPAMENT	<p>Ens enrecordem del que hem après?:</p> <p>Per grups de 3 o 4 es jugarà amb un <i>memory</i> on els alumnes hauran de trobar: una fotografia d'una de les artistes, una obra seva, el seu nom i el país d'origen.</p> <p>Pel que fa al procediment del joc, es repartirà un <i>memory</i> a cada grup, qui sigui el primer en aconseguir totes les cartes que tinguin relació amb una mateixa artista guanya.</p>	-1 <i>Memory</i> per grup.	En grups de 3 o 4.	15 minuts	Llistat de control.
	<p>Som artsites!: En aquesta activitat final, es repartirà a cada</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Full blanc. - Llapis - Goma 	L'activitat es farà de manera	20 minuts	Llistat de control

<p>FINAL</p>	<p>alumne un full en blanc. Tal i com s'ha explicat a la primera activitat, artistes com Frida Kahlo pinten autoretrats i, l'alumnat haurà de crear-ne un de pròpi.</p> <p>Podran utilitzar colors de fusta o rotuladors per fer el seu dibuix. D'aquesta manera es convertiran en artistes a la vegada que treballen el seu autoconcepte.</p>	<p>- Colors de fusta o rotuladors.</p>	<p>individual.</p>		
---------------------	--	--	--------------------	--	--

Annex 4. Material utilitzat a l'activitat 1: Il·lustracions pròpies.

Annex 5. Material utilitzat a l'activitat 2: *Memory* de les artistes i les seves obres.

Annex 6. Exemples d'autoretrats de tres alumnes de sisè realitzats a l'activitat final.

